

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

89

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредништво
Др Ђорђе БУБАЛО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2014

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

89

НОВИ САД
2014

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Ивана Коматина   Ivana Komatina
АНА ДАНДОЛО – ПРВА СРПСКА   ANNA DANDOLO – THE FIRST
КРАЉИЦА?   SERBIAN QUEEN?

7–22

Огњен Крешић   Ognjen Krešić
ХРИШЋАНИ КАО СВЕДОЦИ ЧИНА   CHRISTIANS AS *ŞUHUD UL-HAL* AT
(*ŞUHUD UL-HAL*) НА КАДИЈСКИМ   *KADI* COURTS IN THE OTTOMAN
СУДОВИМА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ   EMPIRE

23–34

Јелена Илић   Jelena Ilić
НАСЕЉАВАЊЕ ПОТИСКИХ И   RESETTLEMENT OF FRONTIERSMEN
ПОМОРИШКИХ ГРАНИЧАРА У   FROM THE RIVERS TISA AND MORIŠ
БАНАТ (1751–1753)   TO BANAT (1751–1753)

35–51

Јелена Пауновић Штерменски   Jelena Paunović-Štermenski
ФИЛИП ХРИСТИЋ У ДРУШТВЕНОМ   FILIP HRISTIĆ IN THE
ЖИВОТУ ЦАРИГРАДА   CONSTANTINOPOLE SOCIAL LIFE

53–72

Наташа Милићевић   Nataša Milićević
„ЈАВНОСТ” У СРБИЈИ О   “PUBLIC OPINION” IN SERBIA
НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ   ON THE INDEPENDENT STATE OF
1941–1944.   CROATIA FROM 1941 TO 1944

73–89

ГРАЂА и ПРИЛОЗИ MATERIALS and CONTRIBUTION

Владан С. Гавриловић и Ненад   Vladan S. Gavrilović and Nenad Ninković
Нинковић   THE REGISTER OF TEACHERS OF
ПОПИС ПРОФЕСОРА ВЕЛИКЕ   THE SERBIAN ORTHODOX GREAT
ПРАВОСЛАВНЕ НОВОСАДСКЕ   GYMNASIUM OF NOVI SAD FOR THE
ГИМНАЗИЈЕ ИЗ 1830. ГОДИНЕ   YEAR 1830

91–104

ОСВРТ
REVIEW

НЕДОЗВОЉИВИ ПРОПУСТИ У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ
ЧЕДОМИРА АНТИЋА

105–106

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Душко М. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856–1894. Од Кримској райи до савеза са Француском*, Службени гласник, Београд, 2012.

107–109

КРАТКА ИСТОРИЈА ВЕЛИКОГ РАТА

(Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: крајња историја*, Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014)

109–112

Мира Радојевић, *Милан Грол*, Филип Вишњић, Београд, 2014.

112–115

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

117–119

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗМСИ У 2013. ГОДИНИ

121

Ивана Комаџина

АНА ДАНДОЛО – ПРВА СРПСКА КРАЉИЦА?*

САЖЕТАК: У раду се анализом извора долази до закључка да је млетачка племкиња Ана Дандоло била прва српска краљица. Такође, показује се да је она била трећа супруга првог српског краља Стефана Првовенчаног. До склапања брака између Стефана и Ане дошло је у првој половини 1217. године, а потом је уследило и крунисање. Ана Дандоло надживела је свог супруга скоро пуне четири деценије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ана Дандоло, Стефан Првовенчани, Србија, Венеција, крунисање, Сопоћани

Одавно је у науци запажен податак који је забележио млетачки дужд Андрија Дандоло средином XIV века у својој *Chronica per extensum descripta*, а који се тиче брака који је склопљен између Стефана Немањића и Ане Дандоло.¹ У дванаесту годину владавине дужда Петра Зијанија (*Petrus Ciano*, 1205–1229), под којом се подразумева период од 5. августа 1216. до 5. августа 1217. године, хроничар Дандоло смешта следеће редове: „Такође и Стефан, господар Рашке и Србије, који се називао велики жупан, чим унуку покојног дужда Хенрика Дандола беше узео за жену, пошто се на наговор жене одрекао шизме, преко посланика од папе је добио да буде украшен краљевским насловом, и преко легата кардинала ради тога послатог, заједно са женом је крунисан”.²

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси” (ев. бр. 177029).

¹ Љ. Ковачевић, „Жене и деца Стефана Првовенчаног”, *Глас СКА* 60 (1901) 4; Ј. Радонић, „Жене и деца Стефана Првовенчаног од Љуб. Ковачевића”, *Летопис МС* 208 (1901) 127; *Кључник, Историја Срба* I, Београд 1952², 169; *Историја српског народа* I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 299 (Б. Ферјанчић).

² „... Stetanus (!) quoque dominus Raxie et Servie, qui megadipanus (!) apelabatur, dum neptem condam Henrici Dandulo ducis accepisset in coniugem, ex suasionе uxoris, abiecto scismate, per nuncios a papa optinuit ut regio titulo decoratus esset, et per legatum cardinalem ad hoc missum, una cum coniuge

Такође, познато је да вест о браку и крунисању великог жупана Стефана за краља Србије доноси и један старији извор, хронолошки знатно ближи самом догађају. У питању је чувена *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* Томе Архиђакона. Сплитски хроничар, пишући пре свега црквену историју свог града, бележи, природно, и важне политичке догађаје, међу њима и Стефаново крунисање. Након описивања припрема краља Андрије за крсташки поход у Свету земљу, а које су се одвијале у Сплиту током августа 1217. године, Тома бележи да је „у то време Стефан, господар Србије или Рашке, који је назван великим жупаном, послао угледне посланике Апостолској столици, да затраже од папе Хонорија III краљевску круну. Послао је, наиме (папа) свог легата, који је дошавши крунисао њега (тј. Стефана) и учинио га првим краљем његове земље.”³ Неспорна је, дакле, вест о Стефаном крунисању за првог српског краља и то да се тај догађај збио 1217. Ипак, за разлику од Томе Архиђакона, Андрија Дандоло истиче да је уз Стефана краљевску круну тада примила и његова жена Ана Дандоло, и да је то *уследило* одмах после њеног ступања у брак са српским великим жупаном (*dum neptem....ducis accepisset in coniugem*). Нема сумње да је вест Андрије Дандоло о тим догађајима знатно потпунија у односу на Томину, који му је, узгред речено, и један од извора при састављању његове *Хронике*. Ипак, када се упореде бројни редови Томине *Историје* и Андријине *Хронике*, може се приметити да млетачки дужд на многим местима исправно допуњује вести сплитског архиђакона. Тако, на пример, и један и други вест о Стефановом крунисању везују за догађаје који описују крсташки поход угарског краља Андрије II (1205–1235) из 1217. године.⁴ Међутим, када се направи поређење тих сведочанстава, јасно је да је Томино приповедање о Андријиној експедицији испуњено претежно описима догађаја који су се одвијали у његовом родном граду, Сплиту. Дандоло пак детаљније описује догађаје у самој Палестини и то прилично поуздано.⁵ Осим богате изворне подлоге коју је користио за своје

---

coronati sunt...” *Andreae Danduli Venetorum Ducis Chronicon Venetum, a pontificatu S. Marci ad Annum usque MCCCXXXIX, Rerum Italicarum Scriptores XII*, ed. L. A. Muratori, Milano 1778, 287.

³ „...Eodem tempore Stephanus dominus Servie sive Rasie, qui mega iupanus appellabatur, missis apochrisariis ad Romanam sedem impetravit ab Honorio summo pontifice coronam regni. Direxit namque legatum a latere suo, qui veniens coronavit eum primumque regem constituit terre sue...” *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest – New York 2006, 162.

⁴ *Thomae archidiaconi Historia*, 159–165; *Andreae Danduli Chronicon*, 286–287.

⁵ Према Томи Архиђакону, краљ Андрија је са великим успехом порушио бројне градове у Палестини и уклонио сваку препреку која му је била на путу, али ипак „*invida fatorum series*”, заустављен је тај његов вредан поход (*bonus ipsius successus*), *Thomae archidiaconi Historia*, 164. Млетачки дужд, иако пише век и по од самих догађаја, набраја учеснике поменутог похода те наводи да су поред угарског краља учешће узели и јерусалимски краљ, кипарски краљ, војвода Аустрије и војвода Баварске и латински патријарх, али да њихови подухвати нису вредни хвале

дело, дужд је у њеном састављању имао још једну значајну предност: и сам је био припадник породице Дандоло, једне од најугледнијих млетачких патрицијских породица, са чијом историјом је несумњиво био веома добро упознат. Пишући своје дело, дужд је сматрао неопходним и зарад породичне историје да наведе чињеницу да се његова рођака Ана удала за српског великог жупана Стефана Немањића, а да је потом постала прва српска краљица. Одбацујући дуждеве мотиве да увелича значај своје породице као узрок за приписивање једне тако важне историјске улоге његовој рођаци, сматрам да се податку Андрије Дандола може указати поверење.

На основу Дандоловог излагања изгледа да је крунисању претходило склапање брака са Аном, а потом и Стефаново *одрицање од њавославља* зарад круне. Колико оваква хронологија догађаја одговара ономе што из других извора знамо о Стефановим брачним везама? Без обзира на то када је брак са византијском принцезом Евдокијом склопљен,⁶ окончан је сигурно 1201. или 1202. године.⁷ Веома значајан извор за проучавање између осталог и Стефанових брачних веза представља једно писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматина које је одговор на Стефаново писмо и које је насловљено *О незаконитим и забрањеним браковима* (*Περὶ ὑψίμων ἀθεμίτων καὶ κεκαλυμένων*).

У уводном делу писма „архиепископ Прве Јустинијане и целе Бугарске” поздравља Стефана и обраћа му се врло усрдно као „великом жупану целе Србије и Дукље”,⁸ а у следећим редовима одмах прелази на разлоге упућивања писма. Наиме, велики жупан Стефан је пожелео „да дозна јасније како то да је забрањен брак који је договорен да буде” између њега и „преблагородне Комнине, кира Марије, ћерке блаженог и славног Ком-

---

(*nichil laudabile peregerunt*), односно да њима није ништа значајно постигнуто, *Andreae Danduli Chronicon*, 287. Познате су размере Андријиног неуспеха у Палестини, в. S. Runciman, *A History of the Crusades III. The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, Cambridge 1951, 147–149; *A History of the Crusades II*, ed. K. M. Setton, *The Later Crusades 1189–1311*, edd. R. Wolff, H. Hazard, London 1969, 386–394 (Т. С. Van Cleve), а тачне податке које је прибележио у својој *Хроници* Дандоло свакако дугује поузданости својих извора.

⁶ Услед различитог тумачења основне вести о браку Стефана и Евдокије, а коју налазимо у делу византијског историчара Никите Хонијата, у историографији су се појавила два схватања о времену склапања овог брака. Према првом он је склопљен након битке на Морави, 1190. године, док се према другом то ипак догодило 1186/1187. Искрпан преглед литературе о овом питању, *Византијски извори за историју народа Југославије*, ур. Г. Острогорски, Београд 1971, 164, нап. 194; в. и *ИСН I*, 259–260, 263–264; Б. Ферјанчић, „Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века”, *Стефана Немања – Свети Симеон Мироточив*, Београд 2000, 40–41 (зборник).

⁷ *ИСН I*, 268.

⁸ *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, ed. G. Prinzing, Berlin – New York 2002, № 10, р. 55, II. 2–6; В. Станковић, „Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина”, *Византијски свет на Балкану I*, прир. Б. Крсмановић, Ј. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 113–114.

нина кир Михаила”, свакако синовике у то време господара Епира Теодора Анђела.⁹ Архиепископ Димитрије на то одговара, тачније објашњава Стефану да није могуће остваривање тог брака због тога што „божанствени и благочестиви закони и божанствене одредбе отаца забрањују бракове до седмог степена по крви, оне по брачном сродству до шестог степена”,¹⁰ а брак између Стефана и Марије био би у петом степену брачног сродства.¹¹ Тај пети степен, како и сам Хоматин пише, огледао би се у томе што је Стефанова сестра, иначе непозната именом, била удата за Манојла, рођеног брата почившег Михаила, оца несудане невесте Марије. Према томе, Марија и њен стриц Манојло су у трећем степену сродства, док су Стефан и његова сестра, супруга Манојлова, у другом степену сродства.¹² Овакав став по питању поменутог брака Хоматин додатно илуструје речима неприкосновеног црквеног ауторитета Василија Великог, који је једноставно рекао: „код оних код којих се имена рода срећу, код њих је брак незаконит”.¹³

Међутим, осим што у писму архиепископ детаљно Стефану образлаже зашто је његов толико прижељкиван брак немогућ, он разрешава и једну другу Стефанову недоумицу. Како из писма произлази, велики жупан је био збуњен првобитном одлуком којом је његовом првенцу Радославу архиепископ одобрио брак са другом ћерком покојног Михаила I, Теодором. Хоматин пак потврђује да се они налази у крвном сродству те да је због тога забрањен, али да је и Стефанов забрањен, иако није у крвном сродству.¹⁴ До целе пометње је по свој прилици дошло због (не)обавештености Хоматиновог претходника, архиепископа Јована Каматира, који је одлучивао о могућности склапања брака између Радослава и Теодоре.¹⁵

⁹ „...δι' οὗ ἠθέλησας μαθεῖν σαφέστερον, ὅπως εὐρίσκεται κεκωλυμένον τὸ συνάλλαγμα τὸ λαληθὲν γενέσθαι ἐπὶ τε τῇ εὐγενείᾳ σου καὶ τῇ εὐγενεστάτῃ Κομνηνῇ, κυρᾷ Μαρίᾳ, τῇ θυγατρὶ τοῦ μακαρίτου καὶ ἀοιδίου Κομνηνοῦ κυροῦ Μιχαήλ...” *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, № 10, р. 55, ll. 7–14. Јасно је да ово Хоматиново писмо представља одговор на претходно упућено Стефаново и нема сумње да је велики жупан нешто раније већ добио одречан одговор архиепископа по питању брака између њега и Марије Комнине.

¹⁰ Одмах затим Хоматин додаје и објашњење да се „по крви зову они од истог рода, по брачном сродству они из брачних веза”: „...οἱ θεῖοι καὶ φιλευσεβεῖς νόμοι καὶ τὰ θεῖα τῶν πατέρων θεοπλάματα τοὺς μὲν ἐξ αἵματος γάμους μέχρι τοῦ ἑβδόμου βαθμοῦ κωλύουσι, τοὺς δὲ ἐξ ἀγχιστείας μέχρι τοῦ ἔκτου· ἐξ αἵματος δὲ λέγονται οἱ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ γένους, ἐξ ἀγχιστείας δὲ οἱ ἀπὸ ἐπιγαμβρείας...” *Ibidem*, № 10, р. 55, ll. 15–19.

¹¹ *Ibidem*, № 10, р. 55, ll. 19–20.

¹² *Ibidem*, № 10, р. 55, ll. 20–25.

¹³ *Ibidem*, № 10, р. 55, ll. 29–31.

¹⁴ *Ibidem*, № 10, р. 56, ll. 33–37.

¹⁵ Након што Хоматин истакне да је Стефану забрањен брак иако није у крвном сродству са невестом, следе помало нејасни редови у којима Хоматин наводи како Стефанови посланици „нису стигли да приме одлуку о томе”, свакако одлуку архиепископа Каматира о браку Радослава и Теодоре, те да „због тога нису могли да потпуно извести о томе” Стефана, *Ibidem*, № 10, р. 56, ll.

Наиме, претходне године у односу на време састављања овог писма, посланици Стефана Немањића упутили су се у Охрид к архиепископу Каматиру како би добили његово канонско тумачење и сагласност по питању подобности поменутог брака. Архиепископ Јован Каматир, како пише Хоматин, „подразумевајући да твоја племенитост има сина од *друје* жене, а не од кира Евдокије, *исправно је рекао да је њај брак дозвољен*, јер се налази у *седмом сџејену сродсџва њо браку*”.¹⁶ Међутим, чим су му Стефанови посланици указали на то да је Радослав Евдокијин син, а не од *друје* жене, архиепископ Јован је одмах забранио брак Радослава и Теодоре јер се у том случају они налазе „у седмом степену сродства по крви”.¹⁷ Нема сумње, архиепископ Јован поступио је у складу са одредбама канона и закона и забранио поменути брак. Тиме и прича о покушају Радослављеве женидбе добија епилог.

Ипак, чињеница да је у првом случају брак био дозвољен, када се мислило да је *друја жена* Радослављева мајка а не Евдокија, управо нашу причу о првој српској краљици чини занимљивом. Само по себи намеће се питање да ли је та друга Стефанова жена могла бити Ана Дандоло? Одговор се крије у самим редовима писма. Брак је најпре био дозвољен јер би се, у случају да је та *друја жена* била Радослављева мајка, супружници налазили у седмом степену брачног сродства. Будући да не постоји ниједан податак који породицу млетачке племкиње Ане Дандоло на било који начин повезује са родитељима и прецима Теодоре Ангелине Дукене Комнине, који припадају кругу значајних царских и племићких византијских породица,¹⁸ основано је претпоставити да поменути *седми сџејен брачној сродсџва* ни на какав начин није проистакао из брачних веза Дандола и Византинаца. Самим тим постаје јасно да Ана Дандоло није била Стефанова друга већ *шрећа жена*.¹⁹

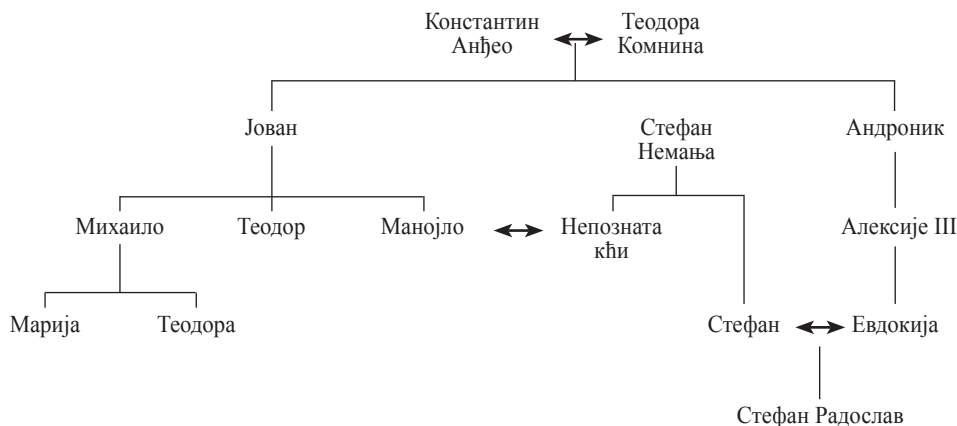
38–41. Сумња у ово Хоматиново навођење проистиче управо из наредних редова писма из којих се јасно види да су управо Стефанови посланици били ти који су указали Каматиру на његов првобитни пропуст, те је због тога тешко поверовати у њихову необавештеност. Пре ће бити да Стефану није било јасно по ком основу је у првом случају Радославу брак био дозвољен. Ипак, није искључено ни то да је вештим речима Хоматин желео да прикрије и пропусти свог претходника.

¹⁶ „... Ὑπολαβὼν δὲ ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀπὸ ἄλλης γυναικὸς ἔχειν τὸν υἱὸν εὐγένειάν σου καὶ οὐχὶ ἀπὸ τῆς κυρᾶς Εὐδοκίας, εὐθὺς εἶπεν ἀκώλυτον εἶναι τὸ τοιοῦτον συνάλλαγμα ὡς ἐξ ἀγχιστείας εἰς ἔβδομον βαθμὸν καθιστάμενον...”, *Ibidem*, № 10, р. 56, ll. 41–48.

¹⁷ *Ibidem*, № 10, р. 56, ll. 48–54.

¹⁸ В. генеалогска и просопографска истраживања према К. Варζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνῶν* I–II, Θεσσαλονίκη 1984.

¹⁹ Љ. Ковачевић, „Жене и деца Стефана Првовенчаног”, 27–31, износи тезу да је Ана Дандоло *друја жена* Стефана Немањића, али без аргумената. Наиме, Љ. Ковачевић је само на основу чињенице да је архиепископ Каматир најпре мислио да је друга жена родила Радослава, а касније сазнао да је то ипак била Евдокија, у тој жени препознао Ану Дандоло. Затим, на како се види климавим основама, он изводи да се Стефан оженио Аном 1207, да је она умрла 1217, те да је у

Сада када је јасно да је Стефан ступио у брак по трећи пут са Аном Дандоло, свакако након овог Хоматиновог писма, намећу се питања у вези са годином његовог настанка и хронологијом догађаја који се у њему помињу. Писмо је, међутим, недатирано, али се на основу унутрашње анализе података које пружа може оквирно датирати у раздобље од средине 1216. до почетка 1217.²⁰ То би онда значило да је Стефан у току 1216. упу-

тој години безуспешно просио Марију Комнину. На крају, како му тај трећи брак није остварен, Љ. Ковачевић закључује да је Стефан Немањић краљевску круну примио као удовац. У прилог томе да је брак са Аном Дандоло остварен 1207, Ковачевић, „Жене и деца Стефана Провенчаног”, 30, наводи и један натпис, који се налази уз слику краљице Ане у Понто Касалеу, за коју каже, прихватајући мишљење М. Валтровића, да је рађена доста касније, можда по оригиналу, а можда и „са свим на памет”, и уз коју стоји поменути натпис на коме се бележи 1207. година и податак да је Ана Дандоло Стефанова жена и да је унука њо мајци млетачкој дужда. Радонић, „Жене и деца Стефана Провенчаног од Љуб. Ковачевића”, 127–128, одбацио је и натпис и слику као ваљан аргумент јер нису савремени. Сем тога, и на самом натпису се истиче да је Ана унука њо мајци Енрика Дандола млетачког дужда, а добро је познато да је њен отац Рајнерије био син славног дужда, в. Т. Madden, *Enrico Dandolo and the rise of Venice*, Baltimore–London 2003, 81, 101–103, 174, 202. Радонић, н. д., 128–129, указујући поверење податку Андрије Дандола, сматра да је Ана Дандоло била Стефанова трећа жена и да је брак склопљен 1217; в. и Ј. Радонић, *Слике из историје књижевности*, Београд 1938, 92–94; М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956, 18, прихвата ту тезу и износи претпоставку да је Стефан између Евдокије, од које се раставио 1202, и Ане, са којом се оженио 1217, имао „жену о којој ми за сада не знамо ништа”, али без изворне потпоре. Б. Ферјанчић упозорава на податак Андрије Дандола, али се ипак опредељује да је брак Стефана и Ане склопљен 1207/1208, *ИСН I*, 299; Љ. Максимовић, „Византинизми краља Стефана Радослава”, *Зборник радова Византолошког института*, 46 (2009) 141, нап. 9, такође прихвата тезу да је брак склопљен 1207/1208, док, са друге стране, С. Ћирковић сматра да је Ана била трећа Стефанова жена и да је дошла у Србију око 1216, *Српски биографски речник I*, Нови Сад 2004, 139.

²⁰ Г. Принцинг у најновијем издању писама архиепископа Димитрија Хоматина допушта да је писмо настало између средине 1216. и почетка 1217, а за такво датирање се опредељује јер се Михаило I Анђео, епирски владар, у њему помиње као покојни († крајем 1214, сигурно пре почетка 1215), затим Хоматин пише писмо као архиепископ, а не као хартофилак, док се Стефан Немањић

тио своје посланике архиепископу Хоматину како би од њега добио одговор на питање да ли је могућ брак између њега и принцезе Марије,²¹ након што је, како и у самом Хоматиновом писму стоји, *ἱρεϊχογνε ἰοδινε* архиепископ Јован Каматир ипак забранио брак између његовог сина првенца Радослава и принцезе Теодоре, што би, узимајући у обзир византијско рачунање почетка године од 1. септембра, одговарало 1215/1216. Дакле, може се рећи да је Стефанова „брачна дипломатија” са Епирцима отпочела највероватније 1215. г. и трајала је нешто више од годину дана. Након што је у свом писму Стефану из 1216/1217. г. архиепископ Хоматин детаљно образложио разлоге због којих ни он, а ни његов претходник нису дозволили орођавање Немањића са Анђелима, српски велики жупан се окреће Западу и склапа брак са Млечанком Аном Дандоло.

У поменутом писму архиепископа Хоматина Стефану Немањићу издваја се још једна реченица која се односи на брачне везе које је велики жупан покушавао да оствари. Наиме, архиепископ Хоматин прилично проницљиво, да би оправдао своју по Стефана неповољну одлуку о орођавању византијске и српске породице, наводи следеће: „... јер један закон каже, у браковима не треба гледати намеру, него оно што је прикладно и свето”.²² Архиепископ је очигледно био свестан политичке позадине брачних преговора, те је упозорио Стефана на то да изнад његовог стремљења стоје каноци и закони који се морају поштовати. Преписка у циљу склапања брачних веза отпочела је, дакле, 1215, након смрти Михаила I Анђела. Односи између Епира и Србије последњих година живота Михаила I били су непријатељски, упркос чињеници да је Стефанова сестра свакако била у то време у браку са Михаиловим братом Манојлом.²³

још увек помиње као велики жупан, а познато је да је крунисан за краља 1217, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, *72–*73.

²¹ У историографији постоји теза да Стефан Немањић није могао просити Марију зато што је она у то време већ била у браку са Константином Малиасином, тесалским великашом, Б. Ферјанчић, „Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)”, *Зборник радова Византолошког института*, 27/28 (1989) 116–117. Међутим, важно је истаћи чињеницу да акт из 1215, у којем се Константин Малиасин назива „зетом по нећаки господина Теодора Комнина Анђела”, не наводи име његове жене, Miklosich–Müller, *Acta et diplomata graeca medi aevi IV*, Vindobonae 1871, 382. Да се она звала Марија сазнаје се из повеље епирског владара Михаила II Анђела из 1246, и то из њеног увода који није био део оригиналне исправе него представља каснији додатак, настао након смрти Михаила II Анђела 1268, Miklosich–Müller IV, 345–346. Ипак, уколико се последњем податку поклати поверење, уједно се оспорава исказ архиепископа Хоматина, добро обавештеног савременика тих догађаја. Како би се ускладиле вести савременог и нешто познијег извора, D. Nicol, *The despotate of Epiros*, Oxford 1957, 49 изнео је тезу да је Михаило I Анђео имао две ћерке с истим именом Марија, с тим што је једна била из законитог брака, удата за Малиасина, а друга ванбрачна кћи коју је просио Стефан Немањић, в. и Ферјанчић, „Србија и византијски свет...”, 116.

²² *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, № 10, р. 55, лл. 28–29.

²³ Ферјанчић, „Србија и византијски свет...”, 106–108, закључује да је брак Немањине кћери и Манојла Анђела највероватније склопљен 1207/1208. В. и Б. Ферјанчић, Јб. Максимовић,

Михаило је 1214. напао српски Скадар, али се град убрзо поново нашао у српским рукама, а епирски владар је крајем 1214. или почетком 1215. изгубио живот.²⁴ Након Михаилове смрти, пошто је на престо дошао његов брат Теодор, односи са Епиром знатно су се поправили и то добрим делом због Теодорових амбициозних планова за обнову Византијског царства.²⁵ Без обзира на то што је српска лоза била преко Немањине кћери већ повезана са епирском породицом, Стефан је највероватније из политичких разлога желео чвршће везе са Епирцима. Познато је да је 1215. или 1216. г., њему претила опасност са севера и истока оличена у моћном угарском владару Андрији II и амбициозном латинском цару Хенриху Фландријском. Њихов план је, наиме, био да ратом прогнају Стефана из Србије, а да земљу међу собом поделе. До борби ипак није дошло, већ је дипломатским путем Стефан спречио напад на Србију.²⁶ Међутим, како у Хоматиновом писму недвосмислено стоји, није дошло ни до остваривања планираних брачних веза.

Намеће се питање у каквим околностима и зашто је дошло до брака између Стефана Немањића и млетачке племкиње. Како се писмо у вези са Стефановим браком са Маријом датира у другу половину 1216. или почетак 1217. г., брак са Аном је дакле остварен током прве половине 1217. г., јер се на основу поменутих извора западног порекла зна да је крунисање Стефана и Ане обављено после августа 1217, али није најјасније који су разлози навели српског великог жупана да оствари брачне везе са једном западном племкињом. Политичке прилике на Балкану су се у то време

„Свети Сава и Србија између Епира и Никеје”, *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 13–15, уз преглед старије литературе; Д. Целебџић, „Друштво у Епирској држави прве половине XIII века”, Београд 2012 (докторска дисертација у рукопису), 2–8.

²⁴ У *Житију Св. Симеона* од Стефана Првовенчаног, при описивању *шестој чуда Св. Симеона*, наводи се да је Михаила I Анђела убио један од његових слугу, потакнут од стране Св. Симеона кроз великомученика Св. Ђорђа, Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999, 90–92; Ни Георгије Акрополит у својој *Историји* при описивању ових догађаја није ништа детаљнији већ наводи да је Михаила на спавању убио један од његових слугу по имену Ромеј, *Acropolis Opera I*, edd. A. Heisenberg, P. Wirth, Stuttgart 1978, 25; *ИСН I*, 305 (Б. Ферјанчић); Ферјанчић, „Србија и византијски свет...”, 109; Целебџић, „Друштво у Епирској држави”, 8–9. Негде у то време, независно од напада епирског владара на Скадар, српски жупан водио је борбе са латинским царем Хенрихом Фландријским, бугарским царем Борилом и великашом Стрезом, в. детаљније, Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, „Вести Димитрија Хоматијана о власти Драгувита”, *Зборник радова Византолошког института* 20 (1981) 54, нап. 41, 55; Р. Радић, „Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века”, *Зборник радова Византолошког института*, 24–25 (1986) 231–234; Р. Радић, „Свети Сава и смрт обласног господара Стреза”, *Свети Сава у српској историји и традицији*, (ур. С. Ћирковић), Београд 1998, 51–61.

²⁵ К. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών II*, Θεσσαλονίκη 1984, 548–637; Ферјанчић, „Србија и византијски свет...”, 118.

²⁶ Стефан се најпре састао са Андријом у граду Равном, а потом са Хенрихом у Нишу, коме је једва дозволио да напусти Србију, Стефан Првовенчани, 98–106.

знатно стишале. Непријатељски настројен према Србији латински цар Хенрих Фландријски умро је у јулу 1216, а бугарски цар Борило није предузимао даље кораке против Србије. На јужним границама, како је речено, Србија отпочиње нови период добросуседских односа и сарадње са Епирском државом. Северни непријатељ Срба Угарска, тачније њен владар Андрија II у то време припремао се да оствари стари завет свог оца Беле III и да узме учешће у Петом крсташком рату за ослобођење Јерусалима од муслимана. Угарска војска се, како бележи Тома Архиђакон, за тај пут укрцала у млетачке лађе у Сплиту крајем августа 1217.²⁷ Дакле, није било изражене спољнополитичке опасности, као што је то било пре нешто мање од годину дана у случају просидбе Марије, која би Стефана приморавала да склапа брак са унуком славног дужда Енрика Дандола.

Ипак, можда се баш у тим новим, повољним приликама по српску државу крију разлози одабира невесте. Не сме се заборавити да је 1217. била година највећег тријумфа немањићке Србије – уздицања на ранг краљевине. Циљ којем се тежило готово две деценије коначно је остварен.²⁸ Раздобље мира, Андријина закупљеност и одлазак у крсташки поход свакако су допринели да се Стефан поново окрене давнашњој жељи и да од новог папе Хонорија III затражи и добије краљевски венац. Могло би се претпоставити да је успешном исходу његове тежње за стицањем краљевске круне допринео и недавно склопљен брак са западном племкињом, римокатоликињом Аном Дандоло. У то време породица Дандоло имала је велики утицај не само у Венецији, већ је њен припадник Јован Дандоло био и дубровачки кнез, а Општина је управо у време његовог кнежевства склопила врло повољан, пре свега трговачки уговор са српским великим жупаном. Колико је кнез Јован имао удела при склапању овог брака није познато.²⁹

²⁷ *Thomae archidiaconi Historia*, 162.

²⁸ Стефан је први пут 1199. за себе затражио краљевске знаке од папе Иноћентија III, А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia* I, Romae 1863, 6. Потом, исти папа, при свом обраћању у једном писму угарском краљу Емерику 1202, након што је овај покорио Србију, налаже му да се та земља потчини римској цркви и подсећа како је велики жупан Стефан Немањић тражио краљевске знаке, али да је он одустао да му пошаље управо због противљења угарског краља, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 14–15. Преписка између угарског краља Емерика и папе Иноћентија III из 1204. Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 34, 36, сведочи да је и у то време велики жупан Вукан тражио краљевске знаке од папе, али ни његов покушај није имао успеха.

²⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, 1, ed. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 85–87, № 13. Уговор о пријатељству и трговини Стефана Немањића и Дубровника је, нажалост, недатиран, стога се у историографији његов настапак смешта између 1215. и 1217, односно између године када се Јован Дандоло први пут сигурно помиње у изворима као дубровачки кнез и године када је Стефан постао краљ, будући да се у уговору помиње као велики жупан. Уговор је Дубровчанима обезбедио слободу кретања и трговине, праведно решавање судских спорова, а велики жупан се обавезао да неће пружати помоћ њиховим непријатељима, Стефан Првовенчани, 108. Јиречек, *Историја Срба*, 168, сматра да је посредовањем

Брак Стефана Немањића са Аном из рода Дандоло био је, дакле, Стефанов трећи брак и свакако је остварен у току прве половине 1217. Архиђакон Тома наводи да се након смрти архиепископа Бернарда³⁰ краљ Андрија најпре безуспешно умешао у избор сплитског архиепископа, а да су у међувремену (*interea*) краљеве опремљене лађе испловиле на његово припремљено путовање, наравно ка Јерусалиму. Уз тај податак Тома пише и да није било довољно места да се сви крсташи укрцају на тај пут, те да су се неки из тог разлога морали вратити кућама, „док су остали били обавезани да чекају до следеће године”.³¹ Сплитски архиђакон је, дакле, недвосмислено саопштио да је краљ Андрија отишао у крсташки поход. Тек након овог излагања он пише вест о крунисању Стефана, „господара Србије или Рашке”, за краља отпочињући је са „у исто време” (*eodem tempore*), сматрајући под тим период 1217. године, али је јасно да је крунисање уследило убрзо након Андријиног одласка, највероватније после августа 1217.³²

Ипак, како је већ на самом почетку рада истакнуто, ниједан извор изузев *Хронике* Андрије Дандола не бележи да је том чину присуствовао Ана Дандоло. О Ани Дандоло нама помена ни у *Историји* сплитског архиђакона, нити, како је очекивано, у средњовековним српским хагиографијама.

Јована Дандола дошло до склапања брака између Стефана Немањића и Ане Дандоло, то понавља и Ј. Радонић, *Слике из историје књижевности*, Београд 1938, 93.

³⁰ *Thomae archidiaconi Historia*, 162–163, нар. 2.

³¹ Cum autem Andreas rex aliquantam moram faceret preparando navigium, Bernardus archiepiscopus mortis debitum solvit... protinus autem rex misit ad canonicos Spalatenses rogans et consulens, ut eligerent de clericis, ut eligerent de clericis, qui circa ipsum errant, maxime quidem instabant pro quodam Alexandro fisico... sed non fuit petitionis regis admissa, quoniam aliorum tendebat intentionem seniorum, a затим додаје „Interea rex naves ingressus dispositum arripuit iter...non potuit rex tantum habere navigium, quod sufficeret ad passagium omnibus cruce signatis, quam ob rem necessitate compulsi alii redierunt ad propria, alii vero expectaverunt usque ad annum sequentem, *Thomae archidiaconi Historia*, 162.

³² Пада у очи да Тома Архиђакон детаљно описује Андријин *оглазак* у Свету земљу, а затим додаје да је у *исто време* Стефан Немањић примио краљевску круну, свакако након његовог одласка, в. нар. 28, дакле после 23. августа јер је краљ Андрија тада дошао у Сплит одакле се отиснуо у поход, *Thomae archidiaconi Historia*, 160. Андрија Дандоло *Andreae Danduli Chronicon*, 287, бележи пак да је брак између Ане и Стефана склопљен у дванаестој години владавине дужда Петра Зијанија и додаје да је пар крунисан краљевским венцем, дакле, између 5. августа 1216. и 5. августа 1217. Наизглед различита хронологија збивања у вестима сплитског историчара и млетачког хроничара лако се да објаснити. Ако се пажљивије прочита Андријина белешка, види се да је његова главна вест склапање брака између Стефана Немањића и Ане Дандоло и да вероватно њу ставља у поменути временски оквир, а након тога пар се украсио краљевским венцем, што хроничар и потврђује истичући временску разлику између брака и крунисања прилозима *чим* и *иошито*: „dum neprem condam...ducis accepisset in coniugem, ex suasionem uxoris, abiecto scismate, per nuncios a papa optinuit ut regio titulo decoratus esset...”.

Ипак, *краљица Ана* помиње се у дабарској редакцији тзв. *Српској синодика православаља*, насталој у време архиепископа Јакова (1286–1292).³³ Овај *Синодик* налази се у једном рукописном требнику који се чува у манастиру Св. Тројице код Пљеваља³⁴ и који је уједно најпотпунији јер садржи шест саборских аката који сви представљају званичне синодске акте. Наиме, у оквиру другог акта, након што су изложене одлуке Цариградског сабора из 843. и анатеме против бабуна (јеретика), дају се *многа леџа* краљевима Урошу (Милутину), Стефану (Драгутину), архиепископу Јакову и посебно *многа леџа* епископу дабарском Исаји, а затим следе помени: Симеону (Немањи) и Анастасији (Ани), краљу Стефану Првовенчаном и *Ани блајочесџивој краљици*, а потом и наредним српским краљевима и краљицама, архиепископу Арсенију и епископима појединачно по епископијама.³⁵ Име прве српске краљице Ане забележено је, дакле, уз име њеног мужа Стефана, осим у *Хроници* Андрије Дандола, у једном српском *Синодику*, при чему треба истаћи, по својој намени и намери крајње нетенденциозном извору.³⁶ Успомена на њу сачувана је и у српским поменицима из познијег времена.³⁷

Најзад, још једна важна чињеница иде у прилог тврдњи да је Венецијанка Ана Дандоло крунисана заједно са Стефаном 1217. у цркви Св. Петра и Павла у Расу и да је, штавише, она надживела свог супруга

³³ Сматра се да је Сава Немањић на сабору 1220. обнародовао *Српски синодик православаља*, тзв. Прву жичку редакцију, а затим је у време архиепископа Арсенија I (1234–1263) настала Друга жичка редакција. Дабарска редакција *Српској синодика православаља* је из времена архиепископа Јакова (1286–1292). Детаљна анализа поменутих редакција А. Solovjev, „Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu”, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 5 (1953) 55–58; В. Мошин, „Сербская редакция синодика в неделю православия”. Анализ текстов, *Византийский временник* 16 (1959) 367–372.

³⁴ Поред пљеваљског рукописа, који је најстарији и потиче из средине XIV века, постоје још два рукописа (загребачки и дечански) у оквиру којих је сачуван текст *Српској синодика православаља*, Solovjev, *n. d.*, 52–68.

³⁵ „... Стефану ѿ Х(ри)стѣ бл(а)говѣр'ному и с(ве)топочив'шемоу прѣвовѣн'чан'номуу кралоу всег сръбскыг зем'лкѣ и Ан'нѣ бл(а)гочѣстивѣи кралицѣ вѣч'наѣ паметь...” Мошин, „Сербская редакция синодика в неделю православия”, 286–305, посебно 303.

³⁶ Ковачевић, „Жене и деца Стефана Првовенчаног”, 25, одбацује овај извор као непоуздан. Наиме, он сматра да је извор настао седамдесет година по смрти Ане Дандоло, која је по Ковачевићу била *груја жена* Стефанова и умрла 1217 (в. нап. 17), те да ју је „познији писац не знајући да је умрла пре прогласа краљевства” по Стефановој титули грешком назвао краљицом наместо великом жупаницом.

³⁷ Занимљиво је да се у неким поменицима помиње као *монахиња Ана*: С. Новаковић, Српски поменици, *Гласник СУД* 42 (1875) 30, „...Помѣни, господи... „Благочѣстиваго и прѣваго крала Стефана, монаха Симеона и монахию Аннѣ...” Н. Целакоски, „Најстариот поменик на Бигорскиот манастир”, *Сѣоменик СХХХI* (1992) 232, где се најпре даје помен Немањи (Симеону) и Анастасији, а потом се даје помен и за „... бл(а)гоч(е)стивага и прѣваго крала Стефана и мон(а)ха Сѣимеона и монахию Аннѣ...” а у неким једноставно као Ана „... стефан, симонѣ монах и анна...” Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска џустиња*, Београд 2011, 235.

скоро пуне четири деценије. Наиме, на такав закључак јасно упућује чувена фреска *Смрт краљице Ане Данголо*, која је насликана на северном зиду припрате цркве Св. Тројице у манастиру Сопоћани. На фресци је приказана краљица Ана на одру у тренутку када њену душу прихвата анђео, а на њеном узглављу појављују се Христос и Богородица.³⁸ Око одра је окупљен српски двор. Њен син и краљ Урош I представљен је у владарској одежди с круном на глави, иза њега стоје принчеви Драгутин и Милутин, а иза њих принцеза Брнча, док леву руку краљице држи и љуби њена снаха краљица Јелена.³⁹ Црквени великодостојник са тонзуром на глави који присуствује и чинодејствује у самом догађају је највероватније архиепископ Сава II.⁴⁰ Дакле, фреска јасно приказује да је краљ Урош био са својом мајком у последњим тренуцима њеног живота, а да су погребу присуствовали и њени унучићи (Милутин, Драгутин и Брнча), као и њена снаха краљица Јелена. Ана је очигледно надживела свог супруга првог српског краља Стефана, који је умро 24. септембра 1227. и који је најпре био сахрањен у Студеници, а потом му је тело пренето у Жичу, да би заслугом његовог сина краља Уроша било пренето у Сопоћане.⁴¹

Неизоставно је питање када је настао сопоћански живопис, односно када је насликана сцена *Смрт краљице Ане* како би се приближно утврдило време краљичине смрти. У науци постоје различита тумачења када је црква Св. Тројице живописана, али су сви сагласни да се то морало догодити крајем шесте или током седме деценије XIII века. Општеприхваћена теза је да је сопоћански живопис настао између 1263. и 1268. године.⁴²

³⁸ Фреска је насликана одмах изнад саркофага краљице Ане израђеног од црвеног камена. Изнад саме фреске на којој је приказана краљичина смрт налази се композиција Страшног суда, што даје додатну симболику. У основи представе *Смрт Ане Данголо* налази се композиција Успење Богородичино, С. Радојчић, *Портиреји српских владара у средњем веку*, Београд 1934, 24–25; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991², 23–28.

³⁹ В. Ј. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству”, *Зборник радова Византијолошког института* 11 (1968) 104–106, упућује и на закључке П. Поповића, „Смрт мајке краља Уроша I”, *Стираринар* 5 (1930) 35–36, који сматра да је принцеза Брнча она која љуби руку краљице Ане јер нема дијадему преко беле мараме и одевена је као покојна краљица, док у жени иза Драгутина и Милутина препознаје краљицу Јелену зато што има истоветну круну као и на њеном портрету у југоисточном углу припрате.

⁴⁰ Радојчић, *Портиреји српских владара*, 24; Ђурић, „Историјске композиције...”, 105; Ђурић, *Сопоћани*, 23.

⁴¹ М. Марковић, *Прво њуговане Св. Саве у Палестину*, Београд 2009, 14–15; Ђурић, *Сопоћани*, 29.

⁴² Питањем времена осликавања манастира Сопоћана најпре се бавио В. Петковић, који је на основу изгледа принчева Милутина и Драгутина претпоставио да су били узраста око петнаест година, Милутин нешто млађи, док је Урош представљен као човек у педесетим-шесдесетим годинама, те је настанак фреске стављао у 1264/1265. V. Petković, „La mort de la reine Anne a Sopoćani”, *L'art byzantin chez les Slaves: Les Balkans*, 1930, 217–221; M. Purković, „Two notes on mediaeval Serbian history”, *The Slavonic and East European Review* XXIX (1951) 545–547, сматра да је краљица

У последњим редовима рада чини ми се да је неопходно још једном истаћи закључке који неминовно произилазе из извора. Млечанка Ана Дандоло била је Стефанова трећа жена и брак са њом склопљен је у првој половини 1217. Стефан и Ана крунисани су краљевском круном донетом из Рима у цркви Св. Апостола Петра и Павла у Расу,⁴³ вероватно септембра 1217. Краљица Ана надживела је Стефана Првовенчаног, а по налогу њеног сина Уроша I њена смрт приказана је на једној од најлепших фресака српске средњовековне уметности. Ни *Српски синодик њавославља* није заборавио прву српску краљицу, дајући јој вечно сећање.

И потоњи српски владари, потомци краљице Ане и краља Стефана Првовенчаног, радо су истицали заједничко порекло са млетачким дуждевима Франческом и Андријом Дандолом. Најпре, у једном акту који је настао 1. маја 1330. г., краљ Стефан Дечански назива дужда Франческа Дандола *најдражим рођаком (proximo suo carissimo)*, а потом то исто чини и краљ Душан у акту од 10. јуна 1333. г.⁴⁴ У једном писму написаном 15. октобра 1345. г. у Серу, Душан се обраћа дужду Андрији Дандолу као *ипрег-рајом рођаку (affini carissimo)*.⁴⁵ Најзад, и дужд Андрија Дандоло, који међу редовима своје *Chronica per extensum descripta* бележи име прве српске краљице, своје рођаке Ане, не пропушта да при додељивању млетачког

Ана умрла 1258, те да је тада настао сопоћански живопис; Радојчић, *Портрети српских владара*, 22, 24–25, се пак одређује за 1265; В. Ј. Ђурић, „Историјске композиције”, 104; Исти, *Сојоћани*, 25–26, водећи се за неким запажањима С. Мандића, одређио се за период између 1263. и 1268. Наиме, у архиепископу који чинодејствује у церемонији препознају архиепископа Саву II, који је на тај положај дошао 1263, те ту годину узимају као terminus ante quem non, док за terminus post quem non узимају Драгутинову женидбу 1268. Не треба занемарити ни чињеницу да се време Драгутиновог рођења може приближно одредити и да се ставља у 1250. или годину-две раније, С. Ђирковић, „Краљ Стефан Драгутин”, *Рачански зборник* 3 (1997) 11, што би онда ишло у прилог тези да је живопис заиста настао око 1265/1266, или коју годину раније, наравно уколико се прихвати да представа Драгутина на фресци одговара петнаестогодишњем дечаку. У новије време Б. Тодић, *Ајосиол Андреја и српски архиепископски на фрескама Сојоћана*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000, 369–370, заступа тезу да је сопоћански живопис настао после 1271.

⁴³ Ј. Калић, „Претече Жиче: Крунидбена места српских владара”, *Европа и Срби: средњи век*, ур. Т. Живковић, Београд 2006, 207–216.

⁴⁴ „...Stephanus dei gratia Servie rex, inclito et magnifico viro domino Francisco Dandulo, eadem gratia duci Venetiarum, proximo suo carissimo, salutem et prosperis in dominum gloriari...” Ljubić, *Listine o одношajih između јужнога Slavenstva i Mletačke republike* I, Zagreb 1868, 376–377, 410–411; Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, 32.

⁴⁵ „...Stephanus dei gratia Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et maritime regionis rex nec non Bulgarie... magnifico et potenti viro domino Andree Dandulo eadem gratia illustri duci Venetiarum et cetera affini carissimo salute...”, а затим у обраћању дужду Андрији Дандолу пише и „...affinitatis vestre magnifice litteras recepimus...”, „...ideo vestra affinitas...” S. Ljubić, *Listine o одношajih između јужнога Slavenstva i Mletačke republike* II, Zagreb 1870, 278–279; Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, 32.

грађанства цару Душану и његовој жени краљици Јелени истакне „блиско сродство које је потицало од давнина”.⁴⁶

ИЗБОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- A History of the Crusades II*, ed. K. M. Setton. *The Later Crusades 1189–1311*, edd. R. Wolff, H. Hazard, London 1969.
- Acropolitae Opera I*, edd. A. Heisenberg, P. Wirth, Stuttgart 1978.
- Andreae Danduli Venetorum Ducis Chronicon Venetum, a pontificatu S. Marci ad Annum usque MCCCXXXIX*, *Rezum Italicarum Scriptores XII*, ed. L. A. Muratori, Milano 1778.
- Византијски извори за историју народа Јуџославије*, ур. Г. Острогорски, Београд 1971.
- Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, ed. G. Prinzing, Berlin – New York 2002.
- Ljubić, Š., *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike I–III*, Zagreb 1868–1872.
- Miklosich, F., M. Müller, *Acta et diplomata graeca medi aevi IV*, Vindobonae 1871.
- Новаковић, С., *Српски ѿменици*, Београд 1875.
- Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999.
- Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. O. Perić. D. Karbić, Matijević Sokol M., Ross Sweeney J., Budapest – New York 2006.
- Theiner, A., *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia I*, Romae 1863.
- Баришић, Ф., Ферјанчић Б., Вести Димитрија Хоматијана о „власти Драгувита”, *Зборник радова Византолошког института* 20 (1981) 41–58.
- Βαρζός, Κ., *Η γενεαλογία των Κομνηνών I–II*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Ђурић, В. Ј., „Историјске композиције у српском сликарству”, *Зборник радова Византолошког института* 11 (1968) 99–127.
- Ђурић, В. Ј., *Сојођани*, Београд 1991².
- Историја српског народа I*, ур. С. Ђирковић, Београд 1981.
- Јиречек, К., *Историја Срба I*, Београд 1952².
- Калић, Ј., „Претече Жиче: Крунидбена места српских владара”, у: *Европа и Срби. Средњи век*, ур. Т. Живковић, Београд 2006, 207–216.
- Ковачевић, Љ., „Жене и деца Стефана Првовенчаног”, *Глас СКА* 60 (1901) 1–64.
- Madden, T., *Enrico Dandolo and the rise of Venice*, Baltimore–London 2003.
- Максимовић, Љ., „’Византинизми’ краља Стефана Радослава”, *Зборник радова Византолошког института*, 46 (2009) 139–147.
- Марковић, М., *Прво ѿуђовање Св. Саве у Палестину*, Београд 2009.
- Мошин, В., „Сербская редакция синодика в неделю православия. Анализ текстов”, *Византийский вестник* 16 (1959) 317–394.
- Nicol, D., *The despotate of Epiros*, Oxford 1957.
- Petković, V., „La mort de la reine Anne a Sopoćani”, *L’art byzantin chez les Slaves: les Balkans* (1930) 217–221.
- Поповић, Д., Тодић, Б. и Војводић, Д., *Дечанска ѿусиђња*, Београд 2011.

⁴⁶ „...domini reges Raxie ad ducatum nostrum quod propinquitatis affinitas hinc inde antiquitus emanavit...”, S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike III*, Zagreb 1872, 185–186; Ковачевић, *Жене и деца Сѿефана Првовенчаног*, 32–33.

- Поповић, П., „Смрт мајке краља Уроша I”, *Сџаринар* 5 (1930) 30–36.
- Пурковић, М., *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956.
- Purković, M., „Two notes on mediaeval Serbian history”, *The Slavonic and East European Review* XXIX (1951) 545–549.
- Радић, Р., „Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века”, *Зборник радова Византолошког инстџитута*, 24–25 (1986) 151–289.
- Радић, Р., „Свети Сава и смрт обласног господара Стреза”, у: С. Ћирковић, уредник: *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 1998, 51–61.
- Радојчић, С., *Порџиреи српских владара у средњем веку*, Београд 1934.
- Радонић, Ј., „Жене и деца Стефана Провенчаног од Љуб. Ковачевића”, *Летџопис Маџице српске*, 208 (1901) 126–130.
- Радонић, Ј., *Слике из историје књижевности*, Београд 1938.
- Runciman, S., *A History of the Crusades III. The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, Cambridge 1951.
- Станковић, В., „Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина”, у: *Византијски свет на Балкану I*, прир. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 111–118.
- Solovjev, A., „Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu”, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 5 (1953) 1–103.
- Тодић, Б., *Аџосџол Андреја и српски архиеџискоџи на фрескама Соџоћана*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000, 361–379.
- Ћирковић, С., „Краљ Стефан Драгутин”, *Рачански зборник* 3 (1997) 11–20.
- Ферјанчић, Б. и Максимовић, Љ., „Свети Сава и Србија између Епира и Никеје”, у: С. Ћирковић, уредник: *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 1998, 13–25.
- Ферјанчић, Б., „Србија и византијски свет у првој половини века XIII (1204–1261)”, *Зборник радова Византолошког инстџитута* 27/28 (1989) 103–148.
- Ферјанчић, Б., „Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века”, у: Ј. Калић, уредник: *Стефан Немања – Свети Симеон Мирџочиви – историја и џредање*, Београд 2000, 31–45.
- Целакоскин Н., „Најстариот поменик на Бигорскиот манастир”, *Сџоменик СXXXI* (1992) 221–240.
- Целебџић, Д., „Друштво у Епирској држави прве половине XIII века”, Београд 2012 (докторска дисертација у рукопису).

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ANNE DANDOLO – THE FIRST SERBIAN QUEEN?

by

Ivana Komatina
 Istorijski institut Beograd
 Kneza Mihaila 36/II, Beograd, Republika Srbija
 E-mail: ivana.komatina@iib.ac.rs

SUMMARY: The information that Venetian aristocrat, granddaughter of the famous doge Enrico Dandolo, Anne, married Stephen Nemanjić, grand župan of Serbia, and was

then crowned with him with royal crown, was brought by later Venetian chronicler Andrea Dandolo. Although this information was not recorded by other sources, not even by Thomas the Archdeacon, who informs us that Stephen Nemanjić received a royal crown in 1217, the analysis of sources of Western, Byzantine and domestic origin leads to the conclusion that Anne Dandolo was the first Serbian queen. Letter of Demetrius Chomatenus to Stephen Nemanjić clearly indicates that Anne was Stephen's third wife. Marriage between Stephen and Anne was concluded in the first half of 1217, followed by the coronation. In the *Serbian Sinodicon of Orthodoxy*, which was composed at the end of the 13th century, the eternal memory was given to the first Serbian king and queen, Stephen and Anne. The famous fresco in the monastery of Sopoćani, *Death of Queen Anne*, clearly shows that Anne Dandolo survived her husband. Later Serbian rulers from the Nemanjić lineage gladly emphasized their kinship with the Venetian doges from the Dandolo family, which was based on the origin of the first Serbian queen.

KEYWORDS: Anne Dandolo, Stephen the First-Crowned, Serbia, Venice, coronation, Sopoćani

Оињен Крешић

ХРИШЋАНИ КАО СВЕДОЦИ ЧИНА (*ŞUHUD UL-HAL*) НА КАДИЈСКИМ СУДОВИМА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ*

САЖЕТАК: У судском поступку на кадијским судовима постојале су две врсте сведока: сведоци који су давали изјаве о самом случају који је разматран и сведоци чина. Друга врста сведока није учествовала у самом процесу, већ је својим присуством давала легитимност раду суда. Поред муслимана и хришћани су могли да обављају ову дужност, у случајевима када су у парници учествовали хришћани. То су могле бити особе од угледа у локалној заједници, како световна тако и црквена лица, али и особе које су на неки начин биле повезане са случајем о коме се расправљало.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Османско царство, хришћани, кадијски судови, сведоци, сведоци чина

Кадијски судови су били једна од најважнијих институција које су омогућавале успешно функционисање Османског царства. Поред судских функција кадије су обављале и послове јавног нотара, а имале су и важна задужења везана за извршавање султанских наредби о снабдевању војске, одржавању путева и утврђења, прикупљању пореза. Колика је улога кадије била важна, показује и изразито централизован систем њиховог образовања и постављања на положај.¹

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура”, ев. број 177003. Представља измењену и допуњену верзију излагања на међународном научном скупу 1.700 година Миланског едикта (Ниш, 17–18. мај 2013), под називом „Хришћани сведоци на кадијским судовима у Османском царству”.

¹ С. Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*, New York 2002, 227–234; R. Gradeva, „The Activities of a Kadi Court in Eighteenth/Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık”, у: Kate Fleet (ed.), *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Oriente Moderno*, n.s. XVIII (LXXIX), 1 (1999), 179–187.

Институција кадијског суда део је исламске традиције од периода ширења ислама ван граница Арабијског полуострва када се појавила потреба за систематичним спровођењем правних норми. Због тога је од својих почетака ова институција била везана за политичко-административну власт, која је своју судску јурисдикцију пренела на кадије. У раду кадијског суда, формално говорећи, исламско верско право, шеријат, играло је централну улогу. Као право које је према дефиницији имало божанско порекло, шеријат се налазио изнад сваке власти и, теоретски, врховна власт је имала задатак да га спроводи али не и да га мења. Право да тумаче шеријат имали су само чланови улеме, међу којима су се налазиле и кадије. Главне изворе шеријата представљају Куран и суна, тј. традиција о поступцима и изрекама пророка Мухамеда. Поред њих, као основе верског закона прихватани су и законска аналогија и једногласност закључака правних стручњака. Исламско право познаје четири традиционалне школе тумачења шеријата, које су биле међусобно равноправне, и сваки је кадија могао самостално да одлучи чије ће се традиције придржавати. Ипак, у Османском царству доминантна школа постала је ханефитска, која се истицала нешто флексибилнијим тумачењима одређених шеријатских одредби и прихватањем коришћења различитих правних средстава како би се заобишла шеријатска ограничења без њиховог отвореног кршења.

Пресуде кадија се, међутим, нису заснивале само на тумачењу верског права, чија је практична примена била посебно ограничена у питањима везаним за поседовање земље, опорезивање и кривично право. Улема је морала да улаже велики труд да различитим тумачењима прилагоди шеријатске одредбе стварној ситуацији у друштву. Ипак, то није значило да се тежило ка томе да шеријат постане један свеобухватан правни систем, већ се од најранијег периода примењује прихватање и даље развијање старих предисламских законских одредби и правних система затечених на новоосвојеним територијама. Формално потврђујући шеријат као врховно право, световни владари, како ранијих исламских држава тако и Османског царства, доносили су читаве низове прописа и закона неопходних за нормално функционисање државе и њеног судског система. Због тога су световно право (канун) и обичаји морали бити прихваћени као додатне, а често и једине основе за дошење судских пресуда. Иако је, када се радило о криминалним случајевима, кадија делио ауторитет са војноадминистративним властима, овлашћење добијено од врховне власти да тумачи право обезбеђивало му је аутономију у доношењу пресуда. Централна власт је у случају жалбе на кадијску пресуду могла захтевати да кадија поново размотри случај или да га проследи другом кадији, али није могла да пропише каква би пресуда требало да буде. На тај начин кадија је својом функцијом обједињавао два извора ауторитета – први је

било право да тумачи шеријат, а други је била султанска власт која га је и постављала на положај.²

Иако несумњиво исламска институција, кадијски суд био је отворен за све становнике Османског царства. Немуслимански поданици султана, односно зимије³, појављивали су се пред кадијом у улогама тужилаца, тужених и сведока, као и у случајевима када су само желели да забележе претходно склопљен договор. Према закону имали су обавезу да дођу на кадијски суд само у случају парницења са муслиманом или оптужбе за тешка кривична дела и угрожавања јавног реда. У осталим случајевима немуслиманци су спорове могли решавати у оквирима своје заједнице. Берати патријарха и епископа одређују да се у њиховој надлежности налазе решавања спорова везаних за породично право, склапање брака, развод и наследство. Ипак, подела надлежности није била ни приближно оштра како би се могло помислити. Немуслиманци су своје проблеме и спорове покушавали да разреше пред кадијом и када их закон на то није приморавао. Они су тако користили кадијски суд приликом спорења око наслеђа или развода, случајева који су били под неоспорном јурисдикцијом црквених власти. Разлози такве праксе су бројни. Одлука донета на кадијском суду имала је државне гаранције да ће бити спроведена, за разлику од договора у оквирима заједнице. Такође, пракса издавања писаних потврда кадијских одлука и њиховог истовременог бележења у својеврсне судске регистре (*сицили*) олакшавала је доказни поступак у случају поновних спорова по истом питању јер је сваки следећи кадија могао извршити увид у регистре и сазнати детаље решених парница. Поред тога, у случајевима када је примена шеријатских одредби могла довести до повољнијег разрешења случаја зимије су могле да, заобилазећи канонско и обичајно право, свој случај изнесу пред кадијом.⁴

² U. Heyd, „Kānūn and Sharīa in Old Ottoman Criminal Justice”, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, III, 1 (1967), 10–11; R. Jennings, „Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri”, *Studia Islamica*, 48 (1978), 138–142; Isti, „Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th C. Ottoman Kayseri”, *Studia Islamica*, 50 (1979), 152; J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford–New York 1982, 19–20, 24–25, 50–54, 60–65, 76; B. Lewis, *The Political Language of Islam*, Chicago 1991, 31; H. Gerber, *State, Society and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*, New York 1994, 72, 76; C. Imber, *Ebu’s-su’ud. The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh 1997, 6–7, 55; E. Ginio, „The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selânik (Salonica) during the Eighteenth Century”, *Turcica*, 30 (1998), 191–200; C. Imber, *The Ottoman Empire*, 216–225.

³ Зимије су били припадници монотеистичких религија који су прихватањем власти исламских владара и плаћањем посебног пореза – цизје стицали право на живот, личну слободу, имовину и слободу вероисповести. Ипак, прописивањем бројних ограничења и правила понашања и одевања држава је потврђивала да зимије нису равноправни муслиманским поданицама. Више погледати у: А. Фотић, „Између закона и његове примене”, и: А. Фотић (прир), *Привајни живои у српским земљама у освић модерној доба*, Београд 2005, 27–71.

⁴ R. Jennings, „Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records. The Sharia Court of Ottoman Kayseri”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 21, 3 (1978),

Један од видова учествовања хришћана у раду суда било је обављање улоге сведока.⁵ На кадијским судовима постојале су две засебне врсте сведока: 1) сведоци које су позивале странке у процесу или сам кадија и 2) сведоци судског чина. Хришћани су могли имати обе улоге, а предмет истраживања у овоме раду су хришћани само као сведоци судског чина. Циљ истраживања био је да се одреде случајеви када су се хришћани појављивали у тој улози, као и да се покуша да се утврди који су се чланови хришћанске заједнице најчешће налазили међу сведоцима чина. Међутим, како би ова специфична институција била правилно објашњена, потребно је указати и на поједине карактеристике самог процеса сведочења на кадијском суду и, посебно, на учествовање хришћана као сведока у случајевима вођеним пред кадијом.

Током доказног процеса на кадијском суду улога сведока била је од највећег значаја. Правна теорија је чак одбацивала коришћење писаних потврда као валидних доказа. Међутим, таква одредба никада није била спровођења у пракси и документи су редовно коришћени на кадијским судовима. Ипак, уколико би једна од страна приложила документ као доказ, позвала би, ако је то било могуће, и сведоке да потврде његову веродостојност.⁶ Сведоци које су позивале стране које су се парничиле или судија, и који су давали изјаве у вези са самим случајем о којем је расправљано, могли су бити и муслимани и хришћани. Понекад су као сведоци позиване и особе које нису биле упознате са случајем али су својим знањем могле дати информације о појединим аспектима случаја. Изјаве свих сведока бележене су у потврде о судским одлукама (*хуциети*). Међутим, у случају хришћана постојало је шеријатско ограничење – они нису могли да сведоче против муслимана. Хришћанин је имао сва права да тужи муслимана или да изнесе

250–255; Isti, „Limitations of the Judicial Power”, 169–170; J. Scacht, 130–133; R. Gradeva, „Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century”, *Islamic Law and Society*, 4, 1 (1997), 40–41, 57–62; S. Ivanova, „Muslim and Christian Women before the Kadi Court in Eighteenth Century Rumeli: Marriage Problems”, u: Kate Fleet (ed.), *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Oriente Moderno*, n.s. XVIII (LXXIX), 1 (1999), 171–175; N. Al-Qattan, „Dhimmi in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination”, *International Journal of Middle East Studies*, 31 (1999), 432–436; E. Kermeli, „The Right to Choice. Ottoman, ecclesiastical and communal justice in Ottoman Greece”, in: C. Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, London – New York, 2012, 347–351.

⁵ Иако се искуства хришћана и Јевреја, две најбројније групе немуслимана у Османском царству, на кадијским судовима нису знатније разликовале, извори обрађени приликом израде овог рада односе се само на хришћане, те ће тај термин бити употребљаван у даљем тексту.

⁶ R. Jennings, „Limitations of the Judicial Power”, 172–173; H. Gerber, 37–38, 47–48; R. Gradeva, „Orthodox Christians in the Kadi Courts”, 46–48; J. Schacht, 82; B. Ergene, „Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early-Modern Courts of Islamic Law”, *Journal of the American Oriental Society*, 124, 3 (2004), 473–474.

своју одбрану ако је сам био тужен, али није могао бити позван као сведок у парници коју би други хришћанин покренуо против муслимана. Због тога су се хришћани трудили да обезбеде сведоке муслимане у случајевима када је тужени био муслиман. С друге стране, њихово сведочење у корист муслимана било је прихватано на суду.⁷ Такав вид забране није без изузетка поштован. У изванредним случајевима који су се тицали читаве заједнице, као што су била суђења озлоглашеним преступницима муслиманима, прихватања су и сведочења хришћана.⁸

Поред сведока који су давали изјаве о конкретним случајевима, у раду кадијског суда, као што је поменуто, појављује се још једна група сведока. Ради се о тзв. сведоцима самог чина суђења, који се у османској терминологији називају *şuhud ul-hal*. Сваки судски поступак морао је бити обављен у присуству више особа које нису учествовале у суђењу. Приликом издавања хуџета обавезно су после самог текста бележена имена присутних сведока чина, који су својим присуством гарантовали легитимност судског процеса. Њихово присуство није било обавезно само током судских парница, већ и када су странке долазиле на кадијски суд како би забележиле претходно склопљен договор, на пример о купопродаји, позајмици или разводу брака. Чланови *şuhud ul-hala* могли су бити одабрани од стране кадије да оформе једну врсту комисије чији је задатак било утврђивање чињеничног стања на терену, што је често био случај приликом спорења око међа. Такође, пошто су својим именом гарантовали да је суђење било праведно и исправно спроведено, они су могли бити позвани као сведоци ако би поново дошло до спорења око истог проблема. Може се рећи да су ови специфични сведоци представљали и врсту посредника између кадије и становништва места у којем је службовао јер је његово познавање локалне заједнице било веома ограничено пошто је на функцију био постављан од стране централне власти на тачно одређени временски период. Они су заједно са кадијиним помоћником (*наибом*) и писаром били извор информација о обичајима који су важили у датој средини или локалним интересима. Својим ауторитетом могли су гарантовати или негирати поузданост учесника у парници. Такође, присуство чланова улеме међу сведоцима чина обезбеђивало је додатну контролу и потврду да се кадија строго придржавао одредби закона приликом пресуђивања.⁹

⁷ R. Jennings, „Zimmis (Non-Muslims)”, 257–260; H. Gerber, 53–54; N. Al-Qattan, „Dhimmis in the Muslim Court”, 427–438.

⁸ R. Gradeva, „Orthodox Christians”, 67.

⁹ R. Jennings, „Limitations of the Judicial Power”, 163; Isti, „Kadi, Court, and Legal Procedure”, 143–145; B. A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire. Legal Practice and Dispute and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652–1744)*, Leiden–Boston 2003, 25, 28–30.

Ко су били људи који су чинили *ṣuhud ul-hal*? Међу сведоцима чина могле су се наћи особе које су на различите начине биле повезане са случајем о којем је расправљано, али и оне које лично нису биле повезане са процесом којем су сведочиле. Сведоци чина могле су бити угледне особе локалне заједнице које су редовно долазиле у суд како би присуствовале суђењима. Често се међу сведоцима чина могу наћи различити чиновници (писар, мухзир итд.), чланови улеме (имам, мудерис итд.), спахије, јаничари, као и особе од угледа у заједници. Постоје случајеви да су чланови угледних породица из генерације у генерацију бележени као *ṣuhud ul-hal*.¹⁰ Поред особа које су ову улогу вршиле захваљујући свом угледу, утицају или функцији коју су обављале, међу сведоцима су биле и особе које су на неки начин биле ближе упознате са околностима датог случаја. Тако су се приликом купопродаје кућа или спорења око међа међу сведоцима налазили комшије или припадници истог еснафа којем су припадали купац или продавац.¹¹ Да се радило о комшијама, лако је утврдити јер се у судској белешци увек прецизно наводи чиме је окружен објекат који је предмет купопродаје, тј. које су његове границе. Тако су, на пример, приликом купопродаје једне куће у граду Акче Казанлуку (данас Казанлук) 1795. године између Марије, кћери Петрове, и Којца, сина Јовановог, међу сведоцима чина између осталих забележени халац Мило и бакалин Мано, чије су куће наведене као објекти који су се налазили са две стране продате куће.¹²

Како се из наведеног примера види, међу *ṣuhud ul-hal*ом могле су се наћи и зимије а не само муслимани. Као основно правило може се уочити да су функцију сведока чина хришћани могли вршити само ако су и међу онима који су учествовали у судском процесу били хришћани. Ради се пре свега о ванпарничним случајевима, када су хришћани обављали купопродају имовине, споразумно решавали спорове око имовине или дуговања, именовали векила (заступника), успостављали вакуф, споразумно се разводили.¹³ Приликом пописивања сведока чина кадија или његов заменик, наиб, придржавали су се у великом броју случајева принципа да прво наведу сведоке муслимане а затим сведоке хришћане, често одвојено

¹⁰ Архив манастира Хиландара, Turcica (даље: AMXT), 3/223, 3/235, 3/237, 3/238, 3/241, 3/243, 3/250, 3/256, 3/258, 3/265, 3/271, 3/277, 3/291, 3/338, 3/388a; Н. Hasandedić (priр.), *Sidžil nevesinjskog kadije. 1767–1775. godine (regesta)*, Mostar 2009, 11, 21–24, 29–34, 39–40, 49, 76; Н. Čar Drnda, *Sidžil Tešanjskog kadiluka*, Sarajevo 2005, 3–4, 11, 13–14, 19–21, 31–35, 39–40, 44–46, 50–51, 53–58, 65–66, 98, 108–109, 118–142; R. Jennings, „Limitations of the Judicial Power”, 162; B. A. Ergene, *Local Court*, 29.

¹¹ AMXT 3/382, 3/387a, 3/406.

¹² AMXT 3/387a.

¹³ R. Jennings, „Zimmis (Non-Muslims)”, 263–264; R. Gradeva, „Orthodox Christians”, 67.

у два реда.¹⁴ Бројност сведока није утицала на тај принцип, нити се може уочити било какво правило по којем је одређивано колико ће сведока бити забележено. Два случаја могу послужити као илустрација тога. Хришћанка Ивана, кћи Марка, из Међугорја, решила је посредовањем спор са својим стрицем Тадијом, сином Вукосава, око баштине. Као сведоци чина наведени су Ибрахим спахија, Матија Марко, Андрија Зоре, Матија Митар, Јурај Јерковић и Андрија Васиљ. И приликом бележења исплате дуговања Петра, сина Радоја, Џабији Хасану, сину Јусуфа, забележен је само један муслиман и двојица хришћана: Ибрахим-баша, мухзир, Марко и Павле.¹⁵ Кадије као да су наведеним обичајем бележења хтеле да бар формално потврде првенство сведока чина исламске вероисповести у односу на оне хришћанске вероисповести, иако се не може уочити да је међу сведоцима чина било икакве суштинске разлике у обављању те функције.

Као *ṣuhud ul-hal* могли су бити забележени и само хришћани, уколико се случај није тицао муслимана.¹⁶ Када је Митар Гога, син Костин, тужио Симу, сина Трипковог, да га је покрао, невесињски кадија је као сведоке чина уписао Саву Мићевића, Стипана Миленковића, Станка Чабрића и Лазара Топаловића.¹⁷ Наравно, постојали су и супротни случајеви, када су као сведоци чина навођени само муслимани иако се случај тицао искључиво хришћана. Тако су на пример улогу *ṣuhud ul-hala* приликом бележења склапања брака између Цвите, кћери Митра Џамоње, и Петра Косовца, сина Ивановог, у Мостару 1770. године, вршили Дервиш еф. Челебић, Давуд-бег Пашић, Ибрахим-ага Хазнадаревић, Хасан-баша Голо, Али-ага, Ахмед спахија, Мустафа-баша Тале и Ферхад-бег Челебић.¹⁸

У највећем броју случајева немогуће је сазнати више података о сведоцима чина од њихових имена и патронима, ређе надимака и занимања. Ипак, то не значи да је немогуће истражити који су припадници хришћанске заједнице вршили ову дужност. Приликом бележења нагодбе 9. октобра 1737. између Остоје из села Палеохори (Pālīhōr) на Халкидици, сина преминулог хиландарског монаха Мине, и братства манастира око наслеђивања 15 грла стоке, сидерокавсијски кадија Садедин је као сведоке чина навео само хришћане: Захарију, сина Перакијевог, Апостола, сина Димитријевог, Адама, сина Костиног, и попа Стаматија (Īsmāt), сина попа

¹⁴ АМХТ, 3/238, 3/240, 3/241, 3/242, 3/258, 3/271, 3/275, 3/285, 3/305, 3/308, 3/310, 3/318, 3/328, 3/333, 12/1/22, 12/4/16, 12/12/23, 12/12/40, 12/27/6; М. А. Мујић, *Sidžil mostarskog kadije. 1632–1634*, Ljubljana 1987, 72–74, 127, 208, 214–215, 238; *Османски извори за исламизационните процеси на Балканите (XVI–XIX в.)*, Софија 1990, 290–291.

¹⁵ М. А. Мујић, 127, 208.

¹⁶ АМХТ, 3/233, 3/266, 3/268, 3/293, 3/294, 3/299, 3/300, 3/306, 3/370, 3/382, 3/387а, 3/395, 3/398, 3/406; Н. Hasandedić, 75; М. А. Мујић, 60; R. Jennings, „Zimmis (Non-Muslims)”, 263–264.

¹⁷ Н. Hasandedić, 75.

¹⁸ Н. Hasandedić, 11.

Стерије (İşteryō).¹⁹ Попис сведока чина у споменутом случају указује на једну интересантну чињеницу. Међу њима су се налазила и црквена лица, и то припадници свих слојева црквене хијерархије.

Приликом важнијих спорова међу светогорским манастирима око поседа, међа и др. као сведоци чина појављују се монаси и манастирски дужносници. Тако су приликом спора између манастира Хиландара и Дионисијата око поседа, вођеним пред кадијом у Сидерокавсији (Sidreḳap̄sī) 1710. године, као сведоци чина наведени монаси, проигумани и скевофилаксии²⁰ из манастира Велика лавра, Ватопед, Ивирон, Пантократор, Ксиропотам, Кутлумуш, Дохијар, Зограф, Каракал и Свети Павле.²¹ Јасно је да систематско бележење најугледнијих чланова манастира указује на то да су они били гарант како исправности чињеница изнетих пред кадијом тако и спровеђења његове пресуде. Током периода османске власти усталио се обичај да су, у случају потребе да се изврши увиђај на територији Свете Горе, кадијског опуномоћеника пратили и представници светогорског сабора.²² У том смислу се и бележење истакнутих манастирских великодостојника као сведока чина уклапа у споменуту праксу да кадија међу *ṣuhud ul-hal* оми бира чланове комисија за испитивање ситуације на терену. Сличан је и случај спора из 1785. године између монаха Хиландара и становника Јериса око зимских и летњих пашњака када је део особа које се помињу као они који су известили суд о границама поседа забележен потом и као сведоци чина: Абудлах ефенди ибн Мехмед, Халил бин Мусли(худин), Али беше ибн Осман, Константин (Ḳoṣṱandīn), син Стерије (İşteryō), Манол (Manōl), син Константија (Ḳoṣṱandī) и Јани, син Маврудија (Mavṛūdī).²³

Мирски свештеник је такође могао бити забележен као сведок чина било да је случај био везан за црквене послове или не.²⁴ Приликом спора око исплате другог дела мираза после развода двоје становника села Равеник (данас Мегали Панагија, на Халкидици) као сведоци чина наведени су, између осталих, и сеоски старешина (*kōy kocasi*) и свештеник.²⁵ Овај је случај интересантан и због тога што је један свештеник вршио функцију сведока чина приликом развода двоје хришћана и то према шеријатским

¹⁹ АМХТ, 3/262.

²⁰ Манастирски чиновник који се бринуо о предметима који су чинили манастирску ризницу. *Азбучник Српске православне цркве по Радојаву Грујићу*, приредио Слободан Милеуснић, Београд 1993, 231–232.

²¹ АМХТ, 3/228, 3/228а.

²² А. Фогић, *Свети Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, Београд 2000, 54.

²³ АМХТ, 3/338а.

²⁴ АМХТ, 3/233, 3/242, 3/256, 3/258, 3/266, 3/268, 3/294, 3/300, 3/305, 3/306, 3/328, 3/406, 7/6, 7/8, 10/4, 12/10/5, 12/10/7, 13/37/52.

²⁵ АМХТ, 3/242.

прописима.²⁶ Интересантним се чини и случај купопродаје једне приземне просторије или куће (*oda*) са шталом и двориштем између две хришћанке у селу Извор (данас Стратоники на Халкидици), забележен на кадијском суду у Сидерокавсији 1751. године. Као сведоци чина забележени су искључиво хришћани, међу којима је један свештеник (*pāpā Vāṣil*) и особа која је именована као *piṣkōpō rāhib*, што би могло бити преведено као епископ-монах.²⁷

И други угледни чланови хришћанске заједнице могли су својим присуством јамчити легитимност поступка и бити уписани међу сведоцима чина, а не само свештеници. Када се гвардијан самостана у Заострогу, који је припадао Мостарском кадилуку, жалио 1564. године да православно свештеници без основа од његовог самостана захтевају новац на име такси за венчања и крштења које његов самостан не сакупља, становници оближњих села потврдили су његове речи. Међу сведоцима чина уписана су, поред осталих, и два кнеза која су очигледно била међу сеоским представницима који су приступили суду.²⁸ Они су као особе од угледа, које су и иначе имале искуства у посредовању између локалног становништва и османских административних власти, увек могли бити позвани да потврде издати документ, у случају поновних несугласица. У прилог таквом закључку говори и случај уступања уз надокнаду једне њиве између, с једне стране, хришћана Николе, сина Ђурка и Кларице из села Међугорја, у Мостарском кадилуку, и, с друге стране, Јурја, сина Николе, када су сведоци чина били Јурај Шалиновић, Андрија кнез, Јурај, Марко, син Андрије и Тадија Стипан.²⁹

Поред кнезова, који су имали тачно одређене функције у селима насељеним хришћанским становништвом,³⁰ као сведоци чина појављивале су се и особе од угледа у градским хришћанским заједницама. Прикупљање пореза унутар заједнице и црквени послови довели су до стварања савета који су представљали читаво хришћанско становништво одређеног насеља пред османским властима, бавили се комуналним проблемима заједнице и имали судске функције. Стога не изненађује чињеница да су као сведоци

²⁶ Црква се строго противила пракси својих верника да се бракови склапају или разводе пред кадијом. Иако су црквени великодостојници успевали да обезбеде и султанске фермане, таква пракса наставила се све до 19. века. R. Gradeva, „Orthodox Christians”, 57–61.

²⁷ AMXT, 3/268.

²⁸ В. Бошков, „Турски документи о односу католичке и православне цркве у Босни, Херцеговини и Далмацији (XV–XVII век), *Споменик*, 131 (1992), 15–16. Ипак, таква пракса није била правило, и у сличним случајевима спорова између црквених лица, као што је већ речено, међу сведоцима чина уопште се нису морали налазити хришћани. Исто, 22–23, 44–47, 53–56.

²⁹ М. А. Мијић, 59–60.

³⁰ О задужењима и властима кнезова видети више у: Б. Ђурђевић, „О кнезовима под турском управом”, *Историјски часопис*, год. I, 1–2 (1948), 132–166.

чина биле бележене особе које су носиле титуле хаџи/аџи (*hācī/ācī*), коџа (*kōca*), коџабаша (*kōcabāşı*) или чорбација (*çōrbāci*), карактеристичне за угледне чланове хришћанске заједнице. Они су могли бити и лично повезани са случајем, али већином се таква повезаност не може уочити.³¹ У уверењу, састављеном 20. новембра 1788. године, о склапању уговора о коришћењу метоха у селу Отлук (данас Панађуриште) у нахији Татар Пазарџик (данас Пазарџик) између Крсте, сина Веловог, и хиландарских монаха, забележена су поред још тројице хришћана, два свештеника и Хаџи Кирко чорбација. Његова кућа налазила се поред метоха, тако да је могућ разлог бележења међу сведоцима чина била и лична повезаност хаџи Кирка са случајем.³² И у потврди издатој 5. јуна 1793. године о купопродаји плаца у граду Ислимије (данас Сливен) између зимије Слава (*İslāf*) и монаха Ананија као сведоци чина забележени су искључиво хришћани, од којих су двојица били власници објеката у суседству продате парцеле (кројач Коста и кујунџија Јанко), док двојица носе епитет хаџи (тј. „аџи”) – хаџи Јован и хаџи Јордан, син Димитракијев.³³

На основу наведених и бројних других случајева када су се угледне особе налазиле у улози сведока чина не можемо са сигурношћу утврдити да је разлог тога била њихова улога у заједници. Ипак, то се чини највероватнијим објашњењем. Таква пракса одговара тенденцијама развитка османског друштва у XVIII веку, добу јачања улоге угледних људи, како муслимана тако и хришћана, у функционисању локалне заједнице. Стога су особе које међу бројним именима сведока издвајају почасни називи као што су коџа или чорбација могле бити изабране управо јер су својим угледом гарантовале за припаднике своје заједнице који су учествовали у судском процесу. Таква је повезаност била двосмерна јер су хришћански угледници могли обезбедити да судска одлука буде и спроведена. Ако се прихвати схватање да су сведоци чина представљали облик посредништва између чланова локалне заједнице и кадије, онда се присуство хришћана може протумачити и као њихово придруживање муслиманима у заједничком представљању заједнице.

³¹ АМХТ, 3/242, 3/263, 3/271, 3/280, 3/285, 3/305, 3/308, 3/316, 3/325, 3/328, 3/398, 3/406, 3/417; S. Ivanova, „*Karoy*: The Elites of the *Reaya* in the Towns of Rumeli, Seventeenth–Eighteenth Centuries”, u: Antonis Anastasopoulos (ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Rethymno 2005, 221–222, 228–232; A. Anastasopoulos, „The Mixed Elite of a Balkan Town: Karaferye in the Second half of the Eighteenth Century”, u: Antonis Anastasopoulos (ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Rethymno 2005, 266; E. Kermeli, 354.

³² АМХТ, 3/406.

³³ АМХТ 3/382. Споменути монах је забележен као *Āynerōz mütevellişi pāpās Ānāniye*. С обзиром на то да је игуман манастира у османским документима називан и манастирским мутевелијом, вероватно се радило о игуману Хиландара. А. Фотић, *Свeтiа Гора и Хиландар*, 196.

*

Хришћани својим присуством међу сведоцима судског чина нису могли имати улогу оних који контролишу да ли је кадијина одлука у сагласности са шеријатом. Њихово је присуство оправдано практичним аспектима саме институције *shuhud ul-hala*. Заједно са муслиманима, својим присуством обезбеђивали су легитимност судском процесу. Такође, представљали су гаранте за припаднике своје верске заједнице јер су само они могли дати додатне информације о случају, уколико би оне биле потребне, или се појавити као особе које ће у могућим будућим спорењима око истих проблема моћи да потврде да је првобитна пресуда донета на основу валидних доказа. Можда управо и учешће хришћана може потврдити да бележење сведока чина није било само форма коју је требало испунити, већ да је та институција имала практичан значај. Да то није био случај, тешко би било објаснити постојање хришћана сведока чина, с обзиром на то да кадија није имао никакву законску обавезу да ову специфичну врсту сведока потражи и међу султановим хришћанским поданицима.

Иако пред кадијом нису били у потпуности равноправни са муслиманима, присуство хришћана на судовима било је далеко од занемарљивог. Било да се радило о судским или нотарским функцијама кадијског суда, хришћани су се користили могућношћу да свој проблем реше пред судијом постављеним од стране државе. Као што је показано у раду, њихово учешће у функционисању суда није било ограничено само на парничење, већ је укључивало и појављивање у улози сведока чина. Припадницима локалне заједнице, били они угледници или једноставно особе лично повезане са случајевима, преко институције сведока судског чина било је омогућено да учествују у раду кадијског суда. С обзиром на то да је верска мешовитост једна од основних карактеристика великих делова Османског царства, пракса да се поред муслимана и хришћани бележе као *shuhud ul-hal* представља још једно од бројних прилагођавања традиционалних исламских институција реалности важећој на просторима под влашћу османског султана.

CHRISTIANS AS *ŞUHUD UL-HAL* AT *KADI* COURTS
IN THE OTTOMAN EMPIRE

by

Ognjen Krešić
Institute for Balkan Studies SASA
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: okresic@gmail.com

SUMMARY: The *kadi* courts were among the most important institutions in the Ottoman Empire, with both administrative and judicial responsibilities. Every subject of the Ottoman Sultan, Muslim or non-Muslim, had a right to approach *kadi* in order to solve a variety of issues. The aim of this paper is to analyze the participation of Christians in the work of the courts as a specific kind of witnesses. Namely, beside the “ordinary” witnesses in a case, in the Islamic tradition there was another kind of witnesses – instrumental witnesses or witnesses of the judiciary act (*şuhud ul-hal*). Their names were recorded at the end of any document issued by judge and their role was to guarantee the validity of the judiciary process. If one or both litigants were Christians, their coreligionists could also be recorded among the *şuhud ul-hal*. Sometimes, they were personally connected to the case, for example as neighbors. In other cases they were chosen among local notables, both clerical and lay. Beside formal, the institution of the *şuhud ul-hal* had its practical importance in the functioning of the judicial courts, mainly as one of the much needed connections between a *kadi*, appointed by the central government, and the local community. As the religious heterogeneity was a widespread characteristic of the Ottoman society, the presence of the Christians among the members of the *şuhud ul-hal* was a kind of adaptation of the traditional Islamic institutions to the realities existing in the Ottoman lands.

KEYWORDS: Ottoman Empire, Christians, *kadi* courts, witnesses, witnesses of the judiciary act

Јелена Илић

НАСЕЉАВАЊЕ ПОТИСКИХ И ПОМОРИШКИХ ГРАНИЧАРА У БАНАТ (1751–1753)

САЖЕТАК: Једно од најмасовнијих организованих померања српског становништва са једне територије на другу у 18. веку догодило се током 1751. и 1752. године. Тада се, наиме, више од 12.000 људи преселило са територије на десној обали река Тисе и Мориша на територију на левој обали ових река, односно из Бачке и јужне Угарске у Банат. То пресељење било је последица развојачења Потиске и Поморишке војне крајине које су формиране још 1702. године. Оба крајишта изгубила су војностратешки значај само две деценије након свог настанка, а о њиховом развојачењу расправљало се деценијама пре него што је до њега заиста и дошло, 1751. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Хабзбуршка монархија, Банат, Банатска земаљска милиција, Потиска и Поморишка војна крајина, развојачење, насељавање, миграције, 18. век

Од Бечког рата (1683–1699) до Аустро-турског рата (1716–1718) граница између Хабзбуршке монархије и Османског царства протезала се рекама Тисом и Моришем, остављајући Бачку са хабзбуршке, а Банат са османске стране. Прилике су се промениле Пожаревачким миром 1718. године, када су у Хабзбуршку монархију укључени Банат и, привремено, области јужно од њега. До развојачења нефункционалних крајишта на Тиси и Моришу и организовања нове војне крајине у Банату, међутим, није дошло одмах. Улазак у реформе онемогућиле су спољно-политичке прилике током Аустро-турског рата (1737–1739) и Рата за аустријско наслеђе (1740–1748). Због ратних окршаја са Пруском и њеним савезницима, великих војних расхода и несугласица са немачким земљама Римског царства, истрошили су се војни и привредни ресурси Хабзбуршке монархије и разоткриле све слабости државног апарата. Тек крајем четрдесетих година 18. века приступило се реформама, између осталог, и у области војне и војнокрајишке организације. Тако је развојачење Потиске и Поморишке

војне крајине и пресељавање великог дела њиховог становништва у Банат остварено првих послератних година.

Одлагање развојачења Потиске и Поморишке војне крајине било је проузроковано не само војним разлозима, већ и политичким питањима продаје државнихседа приватним власницима, обнове жупанија и њиховог постепеног прикључивања Угарској. После Ракоцијевог устанка, а потом и у време рата против Османског царства, Беч је свесно одолевао притисцима за обновом жупанија на простору јужне Угарске, односно на територији Славоније, Срема и Баната. Околности у којима је царица Марија Терезија начинила низ уступака угарским сталежима на сабору у Пожуну на којем је крунисана 1741. године, добро су познате. На том сабору, чланом 18, прописано је да насеља „која се називају војним” у Бачкој, Бодрошкој, Чонградској, Арадској, Чанадској и Заарадској жупанији буду стављена под обновљену надлежност Угарског краљевства и жупанија.¹

Одлука о демилитаризацији остварена је најпре у случају насеља Сегедин, Сомбор и Суботица, којима је додељен статус слободних краљевских градова у периоду између 1743. и 1748. године.² У исто време на дневни ред је стављено питање области у коју ће бити пресељени становници развојачених крајина, где би и убудуће служили као граничари. Одлука о насељавању потиских и поморишких граничара у Банат донета је, по свему судећи, пролећа 1747. године. О томе је генерал Енгелсхофен обавестио митрополита Арсенија Јовановића маја те године, будући да је био и званично одређен за комесара у том послу.³ Ова одлука је, међутим, имала својих противника међу службеницима Дворске коморе

¹ *Decretum generale inlyti Regni Hungariae – tomus secundus*, Budae 1844, 170: „§. 3. Ut porro Loca etiam Militaria dicta, in Bacsiensi, Bodrogiensi, Csongradinsi, Aradiensi, Csanadiensi, et Zardiensi Comitatus sita, Jurisdictioni Regni, et Comitatum restituantur, et subjiçantur; ...” Сегменти ове одлуке цитирани су у: М. Костић, „Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија”, у: *Српски етнографски зборник СКА – Насеља и порекло становништва*, књ. 14, Београд 1923, 23.

² М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 26, 28; Г. Улмер, „Подаци за историју Суботице од краја XVII до средине XVIII века”, *Зборник Мајнице српске за историју* 15 (1977), 130.

³ J. H. Schwicker, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien–Teschchen 1883, 68–80; Д. Руварац, Укинуће потијске и поморишке Крајине, *Архив за историју српске православне Карловачке митрополије*, година 1 (1910), 67–69; М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 29. Генерал барон Енгелсхофен, аутор Регулamenta за Славонску војну крајину из 1747. године, био је ауторитет за питања Војне крајине и Баната, па је могао предвидети и даљи ток њиховог развоја. Његови планови за стварање Банатске војне крајине потврдили су се у залагању за очување формације Земаљског батаљона у Банату (тзв. Симбшеновог) у време када су вођене расправе о његовом укидању са представницима Дворске коморе, током 1750. и 1751. године. Батаљон је, међутим, укинут, а Банатска војна крајина створена је тек 1764. године, три године након Енгелсхофенове смрти. У међувремену, остварен је само његов план о пресељавању граничара у Банат и формирању Банатске земаљске милиције, чиме су постављени темељи за стварање регулисане Војне крајине у Банату.

који су заговарали предлог да бивши граничари, уместо у Банат, буду пресељени у постојеће крајине у Славонији и Срему. Коморске власти противиле су се предлогу о насељавању граничара у Банат због тога што је то подразумевало да ће његови делови бити милитаризовани и изузети из цивилне надлежности. У таквим околностима су потиски граничари октобра, а поморишки децембра 1750. године упутили жалбе на царску одлуку од 1. септембра исте године да крајине уз Тису и Мориш буду „Провинции Мађарскои уединити”. Уколико је пресељење нужно, потиски граничари су молили да то буде у Банат где ће им бити уступљено довољно земљишта за издржавање.⁴ Њихов захтев био је мотивисан страхом од сеобе у већ насељена крајишта Срема и Славоније, у којима не би било довољно земљишта за нова домаћинства. На овај начин треба разумети и садржај молбе поморишких граничара, који су желели „на вечно поругание наше паори да не будем”, а у случају да се преселе у неку другу област нису желели да дођу у положај „како едни жилери кои под кириу на туђем грунту седјат”.⁵

Молбама граничара придружио се децембра 1750. године и митрополит Павле Ненадовић, који је Беч подсетио на то да још увек није одређена територија за насељавање у Банату иако је временски рок за напуштање развојачених граница дат до јесени следеће године.⁶ Тај рок је, по свему судећи, испоштован, па је октобра 1751. године склопљена *конвенција* или уговор о трогодишњем ослобођењу од свих дажбина за граничаре који су се преселили.⁷ О томе да су се бивши потиски и поморишки граничари већином заиста преселили у Банат до јесени 1751. године сведочи извештај митрополитовог егзарха Арсенија Радивојевића из септембра месеца. У том извештају се помиње око 2.200 српских породица већ насељених у Банату, које су одбијале да постану цивилни поданици и инсистирале на задржавању свог граничарског статуса, а у противном су тражиле да им се одобри да се иселе „у другу хришћанску земљу” којој су потребне као војници.⁸ Претња сеобом у Русију имала је великог утицаја на коначну одлуку власти да повласти становништво са десне и леве обале Тисе, цивилним статусом у Потиском дистрикту и граничарским статусом у Банату.

О самом току и фазама пресељавања немамо много података. На основу жалбе становника поморишког шанца Печка од јуна 1751. године на

⁴ М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 33–34.

⁵ М. Костић, Резолуција Срба Моришана против развојачења Крајина 1750, *Гласник Историјског друштва у Новом Сагу IV* (1931), 112–114.

⁶ М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 37.

⁷ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банајџу до краја осамнаестог века*, Београд 1955, 66.

⁸ Д. Руварац, „Укинуће потијске и поморишке Крајине”, 67–69.

то да су се њихови бивши суграђани и свештеници појавили и однели све ствари од вредности, утваре и новац из некада заједничке цркве, може се закључити да су се поједине развојачене општине преселиле већ пролећа исте године.⁹ Пресељавање у Банат, дакле, почело је у време када је царица потписивала племићке дипломе за официре Потиске војне крајине и Привилегију Потиског дистрикта, марта и јуна 1751. године. Све то време власти још увек нису биле сложне око коначног одредишта потиских и поморишких граничара и предлози о насељавању у постојећа крајишта у Срему и Славонији још увек су били актуелни.¹⁰ Иако је масовни прелазак у Банат завршен већ јесени 1751. године, поједине заједнице су се тамо населиле тек пролећа 1752. године. Свештеник Стефан Николић је поводом преласка из цркве Петровог села у Бачкој у цркву Светог Јована Претече у Врањеву оставио белешку у једном јеванђељу у којој помиње пресељење целог шанца априла 1752. године.¹¹

Упркос предлозима да се потиски и поморишки граничари населе у постојеће војне крајине у Срему и Славонији, превладао је предлог војних кругова око генерала Енгелсхофена о пресељењу ових граничара у Банат. Разлога за то било је више. Пре свега, Банат није инкорпориран у Угарску, већ се у целости налазио под надлежношћу Дворске коморе и њене филијале Земаљске администрације у Темишвару. Поред тога, Банат је већим делом, а нарочито на западу и југу, био полупуст. Насељавање пустих области уклапало се у државну популациону политику и напоре усмерене ка повећању искоришћености земљишта ради пореске добити. Коначно, Банат је био погранична област још од 1739. године, а планове о организовању војне крајине у њему генерал Енгелсхофен изложио је у неколико наврата током четрдесетих година 18. века.

Простор на који су се бивши потиски и поморишки граничари преселили у Банат, како је констатовано још давно у литератури, жалосно је изгледао после 1718. године.¹² Извори из 18. века сведоче о слабој насељености Баната и пространим низијама подложним плављењу, на подручју које се испод Темишварског платоа спуштало дуж и између токова Мориша, Тисе, Тамиша и Бегеја. Западни руб ове географске целине под аустријском управом био је подељен између Чанадског и Бечкеречког дистрикта. Оба су, стога, делила низ сличности – заузимала низијски и слабо насељен терен, с невеликим бројем насеља која су била

⁹ М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 40.

¹⁰ Д. Руварац, „Укинуће потијске и поморишке Крајине”, 67–69.

¹¹ П. Момировић, *Сѣари српски записи и напѣиси из Војводине*, књ. 1, Нови Сад 1993, 168, запис бр. 827.

¹² В. Стајић, *Великокикинџки дистрикти 1776–1876*, Нови Сад 1950, 15.

окожуена многобројним мочварама и пустарама. Пустаре са бољим пред- условима за живот населили су досељени потиски и поморишки граничари. Неке од њих насељене су први пут средином 18. века, а неке су биле давно запустела насеља. До запустошења је дошло вероватно крајем 17. и почетком 18. века, када су кретања становника проузроковали Бечки (1683–1699) и Аустро-турски рат (1716–1718). Велики број становника напустио је Банат током 1718. и 1719. године због пореског оптерећења и обавезе да издржавају војску. Фискална политика је несумњиво утицала и на касније миграције, те премештање становника између жупанија и коморског Баната.¹³

На слабу насељеност утицале су и не тако ретке епидемије куге. Један епидемијски талас, о којем се не зна много, захватио је Банат 1730. године. Коморски службеници су покушали да попишу угинулу стоку у периоду између јесени 1730. и пролећа 1731. године, док су људске жртве мање поуздано пописане.¹⁴ Следећа велика епидемија куге избила је током Аустро-турског рата, 1738. године.¹⁵ На основу података пописа становника пре и после ових догађаја, односно из 1736/37. и 1739/40. године, као и других извора, може се закључити да су највећи демографски губици у периоду 1738–1740. године у Банату били последица куге, а не рата. Иако не сасвим прецизни, подаци овог пописа указују на то да је у Бечкеречком дистрикту услед епидемије куге нестало 36% предратних контрибуената, тј. опорезованих, одраслих, радно способних мушкараца у дистрикту.¹⁶ У Вршачком дистрикту нестало је због куге 33,61%, у Чаковском 27,21%, а у Панчевачком чак 42,31% контрибуената.¹⁷

Становништво Бечкеречког дистрикта се у највећој мери расуло у бежанији. У попису из 1740. године поред жртава куге помињу се и они

¹³ Н. Петровић, „О приликама у Банату после слома османлијске власти 1716–1718”, *Мешовића грађа – Miscellanea* III (1974), 9–40; С. Пецињачки, „Документи о бачко-банатским миграцијама 1719–1725. године”, *Зборник Мајице српске за историју* 9 (1972), 105–116; В. Гавриловић, „О пребегавану српског становништва из Баната у Бачку током прве половине XVIII века”, *Зборник Мајице српске за историју* 83 (2011), 119–126.

¹⁴ С. Пецињачки, „Подаци о насељима Бечкеречког дистрикта у 1729–1731. год.”, *Зборник Мајице српске за историју* 9 (1974), 88–93.

¹⁵ Ђ. Орлић, „Куга у Војводини и сусједним покрајинама”, *Зборник за друшћивене науке Мајице српске* 19 (1958), 97–115.

¹⁶ ФНКА, *Konskriptionen*, rote Nr. 44/B, Nr. 139, folio 27; folio 29; Попис Бечкеречког дистрикта објављен је у: Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини*, 47–66. Куга је до краја 1739. године однела жртве у сваком од насеља Бечкеречког дистрикта. Жена, деца и старих умрлих од куге (719) било је двоструко више од мушкараца умрлих од куге (304). Куга је однела укупно 1.023 лица, односно 39,09% целокупног предратног становништва, које је процењено на око 2.600 становника на основу податка о 844 одрасла мушкараца (контрибуента) у овом дистрикту уочи рата.

¹⁷ КА, АФА – 1739, 499 – *Türkenkrieg XIII* (1–86), 1739–13–67.

који су пребегли „преко Дунава или негде другде”. Пописивачи су забележили 53 запустеле куће у дистрику. За већину насеља назначено је да су се преселила преко Тисе или у оближње мочваре „из страха” од куге, непријатеља, разбојника, али и царских трупа на маршу. Велику штету су, по свему судећи, становништву наносиле домаће трупе у транзиту. Највише су страдала места на реци Тиси, које је за прелазак у Банат користила домаћа, „царска” војска. Тако су села Бечеј и Чента потпуно руинирани, „због проласка царских трупа, и то у највећој мери, због проласка коморе”.¹⁸ У том смислу, Темишварска администрација је већ децембра 1737. године истакла да су „ексцесе” у Бечкеречком, Панчевачком и Новопаланачком дистрику починили „рачки граничари из околине Сегедина”, марширајући преко Тисе пут Оршаве.¹⁹

Попис Бечкеречког дистрикта из 1740. године забележио је да су само становници села Бардан, Итебеј, Јанкаид, Свети Ђурађ и Арадац током ратних година „остали у месту”. Приликом пописивања Бечеја и Шимодје забележено је да су пописани само они домаћини који су се већ вратили у предратно станиште, као и да се очекује повратак других. Повратак избеглог становништва је био важна околност за демографско стање у тренутку пописивања 1740. године. Пре него што су се избегли становници вратили, попис је забележио стање по којем је степен запустелости села на путним трасама домаће војске износио и преко 50% предратне одрасле мушке популације, и то у Бечкереку, Куману, Бечеју, Шимоди, Сигама, Фаркаждину и Ченти. Места са мањим степеном запустелости, испод 30% одрасле мушке популације, чинила је група насеља боље заштићеног положаја и удаљена од главних праваца кретања домаће војске – Јанкаид, Сент Ђурађ, Ечка и Бардан.²⁰

Потиски и поморишки граничари су у Банату населили 15 насеља, која су од 1753. до 1764. године била у саставу Банатске земаљске милиције. Насеља ове милиције била су разврстана у шест такозваних Горњих компанија, са по два или три насеља – Велика и Мала Кикинда, Меленци и Тараш, Мокрин, Јозефово и Крстур, Идвор и Леополдово, Ботош, Мариново Село и Сиге, Врањево, Карлово и Кумане.²¹ Већина ових насеља била је пушта пре 1751. године, док је свега пет насеља

¹⁸ Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини*, 47–66.

¹⁹ М. Митровић, *Подаци о Србији у широјоколима Дворској райиној савети*, Споменик САНУ СХХХ (1988), 286.

²⁰ Већина насеља Бечкеречког дистрикта није променила називе, са изузетком неколицине – Бечкерек (Зрењанин), Јанкаид (Јанкахут, Јанков Мост), Сент Ђурађ (Житиште), Сиге (Перлез).

²¹ Већина насеља земаљске милиције задржала је називе и до данас, са изузетком оних са програмским именима Карлова (Драгутиново), Јозефова (Обилићево), Леополдова (Чента) и Фрањева (Врањево, Нови Бечеј).

имало становништво и у тренутку када су се у њих доселили граничари са Тисе и Мориша. У питању су била насеља Кумане, Ботош, Чента, Сиге и Идвор. Са изузетком Кумана, преостала четири насеља налазила су се на крајњем југу Бечкеречког дистрикта, на ушћу Тамиша у Тису. О томе да је и у њима било више него довољно простора за насељавање сведочи податак да је после рата и куге 1740. године Кумане имало свега четири домаћинства, Чента седам, Сиге 14 домаћинстава, а Идвор осам пореских платиша. Преосталих десет насеља није постојало пре досељавања потиских и поморишких граничара. Основана су северније, на готово ненасељеном подручју уз Тису. Нова насеља настала су од делова пустара или спајањем више њих. На пример, насеља Башаид, Кумане, Меленци, Тараш, Карлово, Велика, Мала Кикинда и Мокрин настала су на простору на којем су се налазиле пустаре Сентуш, Детошево, Олуш, Тојсиг, Галад, Јоца, Црквенка, Деветак, Иље.²²

Од 15 насеља земаљске милиције три су настала на територији Чанадског дистрикта – Крстур, Јозефово и Мокрин, док су сва остала била на територији Бечкеречког дистрикта. У управном погледу то и није било важно због тога што су почев од 1753/54. године насеља земаљске милиције издвајана приликом пописивања и нису посматрана као део једног од ова два дистрикта. Она су настала на пустој територији која је стављена под непосредну надлежност цивилне управе Земаљске администрације у Темишвару. Посебност се заснивала на чињеници да њихово становништво није делило положај дистриктских поданика, већ је имало обавезе и права дефинисане посебним уговором или тзв. конвенцијом.

О површинама општина и квалитету земљишта Банатске земаљске милиције може се говорити врло прецизно на основу података нешто каснијих премеравања. Када је десетак насеља Горњих компанија развојачено 1773. године и 1774. враћено под коморску надлежност, односно претворено у Великокикиндски дистрикт, пописана је и њихова површина према стању забележеном 1768, односно 1771. године. Будући да су насеља настала на бившим пустарама, мочварним и некоришћеним земљиштима, у појединим атарима нашле су се и те некорисне површине.²³

²² С. Матић, Катастиг пећски из 1660–1666, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. IV (1931), 199; В. Стајић, *Великокикиндски дистрикти 1776–1876*, Нови Сад 1950, 13–14; Д. Поповић, *Срби у Банату до краја осамнаестог века*.

²³ С. Пецињачки, Прилози за историју Баната и Банатске војне границе XVIII века, *Зборник Матице српске за историју* 2 (1970), 77–82.

Табела 1. Површина и квалитет земљишта насеља земаљске милиције у Банату 1768. и 1771. године (Горње комјаније)²⁴

Насеља	Укупна површина атара 1768. године	Површине атара 1771. године							
		Укупна површина		Обрадиво (неплавне и полуплавне површине)			Некорисно (подводни, слани и неплодни терени)		
		Јутара	Клафтера	Јутара	Клафтера	Удео у укупном	Јутара	Клафтера	Удео у укупном
Мала Кикинда	7.080	7.880	880	6.868	770	87,15%	1.012	110	12,84%
Крстур	3.300	4.314	660	1.591	920	21,32%	2.722	1.340	63,09%
Јозефово	3.750	4.546	190	4.111	292	90,43%	434	1.498	9,54%
Мокрин	20.130	19.753	1.000	6.744	480	34,14%	13.009	520	65,85%
Велика Кикинда	30.690	–	–	–	–	–	–	–	–
Карлово	6.750	7.694	128	5.575	448	72,45%	2.119	1.260	27,54%
Врањево	11.070	11.937	161	7.831	615	65,60%	4.106	1.146	34,39%
Кумане	8.700	10.960	887	7.114	529	64,90%	3.846	358	35,09%
Тараш	4.350	4.431	1.444	1.825	1.010	41,18%	2.606	434	58,81%
Меленци	19.170	18.578	648	16.050	1.250	86,39%	2.528	998	13,60%
Ботош	13.050	–	–	–	–	–	–	–	–
Сиге	5.880	6.749	747	5.601	1.470	82,99%	1.148	877	17%
Марино Село	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Чента	6.060	5.028	384	3.680	650	73,19%	1.348	1.334	26,80%
Идвор	11.340	–	–	–	–	–	–	–	–
Укупно	151.320								

На основу броја домаћинстава и одраслих мушкараца рачуна се да је укупан број становника у насељима Банатске земаљске милиције 1753. године износио најмање 12.000 душа.²⁵ Имајући у виду да је површина 15 милитаризованих насеља износила укупно 1.419,72 km²,²⁶ следи да је на 1 km² ових насеља долазило 8,92 особа. Другим речима, једно домаћинство долазило је на мање од квадратног километра (0,79 km²) ових насеља.

²⁴ Будући да разлике између два пописа нису превелике, прихватамо их као подједнако тачне. С. Пецињачки, *Прилози за историју Баната и Банатске војне границе XVIII века*, 80–82.

²⁵ Старија литература наводи другачије податке. Приликом „разрешења Потиске и Помо-ришке војне крајине једни Срби иселише у Русију, а 2.400 душа на силу пређе у Банат са шест компанија”, а „приступањем других незадовољеника тај број порастао је на 2.991”, у: В. Стајић, *Великокикиндски шиширици 1776–1876*, 15.

²⁶ Процена је извршена на основу података о данашњој величини атара, под претпоставком да су се минимално променили: Велика Кикинда 18.950 ha, Мала Кикинда (Башаид) 7.545 ha, Врањево 16.968 ha, Карлово (Драгутиново) 7.935 ha, Кумане 10.164 ha, Ботош 6.986 ha, Мариново Село (Томашевац) 6.565 ha, Сиге (Перлез) 9.648 ha, Идвор 5.691 ha, Леополдово (Чента) 6.319 ha, Мокрин 14.751 ha, Јозефово (Обилићево) 3.804 ha, Крстур 5.366 ha, Меленци 15.917 ha, Тараш 5.363 ha – укупно 141.972 ha или 1.419,72 km².

Према коморском попису из 1752/53. године, приликом формирања 15 насеља шест компанија Банатске земаљске милиције евидентирано је укупно 4.085 одраслих мушкараца. Међу њима је било 1.787 старешина домаћинстава, а у њиховим домаћинствима налазило се 1.070 ожењених и 637 неожењених браће и синова, док је поред њих пописано и 274 сиромашна мушкараца са нешто средстава и 37 без икаквих средстава за живот, као и 280 врло старих, болесних и неспособних.²⁷ На основу податка да се приликом изјашњавања новембра 1750. године 3.672 потиска и поморишка граничара определило за задржавање војног статуса, и то из Потиске границе 1.991 и из Поморишке границе 1.681 граничар, може се закључити да су граничари опредељени за задржавање војног статуса заиста стигли у западни Банат.²⁸ Податке поменутих пописа потврђује и војни попис који је састављен новембра и децембра 1753. године, иако приказује занемарљива одступања. Тада су пописани сви одрасли војно способни мушкараци који су се затекли у шест Горњих компанија (Effektive Kompf), на основу чега се могу ближе упознати демографске прилике међу досељеним граничарским породицама у Банату.²⁹

Табела 2. *Ожењени мушкараци у компанијама земаљске милиције у Банату крајем 1753. године*

Компаније са местима	Домаћини	Браћа и синови	Сиромашни и без средстава	Укупно ожењених (Summa Effective)
Ботош, Сиге, Марино(во) село	279	151	49	479
Фрањово, Карлово, Кумане	280	198	58	537
Меленци, Тараш	273	163	47	483
Мокрин, Јозефово, Крстур	296	173	31	500
Идвор, Леополдово	332	136	68	562
Велика Кикинда, Мала Кикинда	309	223	20	552
Укупно	1.769	1.044	273	3.113

Број домаћинстава у компанијама које су садржале по два до три насеља био је прилично уједначен и кретао се између 331 и 348 домаћинстава. Изузетак је била компанија коју су чинили Идвор и Леополдово са 403 домаћинства. Формирање уједначених војних јединица, а тиме и насеља, може се приписати свесној намери надлежне Земаљске администрације у

²⁷ ФНКА, ВА, rote Nr. 41, folio 606–608. Нисмо навели и пописаних седам окућених удовица.

²⁸ М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 37.

²⁹ ФНКА, ВА, rote Nr. 41, folio 301–412. Пописом су обухваћене три категорије одраслог мушког становништва – домаћини (Hauß Wurth), ожењена браћа и синови (verheyratete Brüder und Sohne) и сиромашни ожењени (arme verh: und mittellose verh:).

Темишвару. Има података и о томе да су веће групе официра и граничара истог порекла (из истих потиских и поморишких шанаца) насељене у иста места и компаније у Банату, али ово правило није доследно поштовано па су насељеници и мешани.

У 35–40% домаћинстава у насељима Горњих компанија пописани су поред домаћина и други ожењени чланови, тј. ожењена браћа и синови. Број таквих домаћинстава био је нешто већи само у Великој Кикинди (48% свих домаћинстава). Потенцијално задружним се међу овим могу сматрати домаћинства са два до пет ожењених чланова (поред старешине домаћинства), а којих је у свим насељима било укупно 196, односно 9,44% свих домаћинстава. То значи да је, у просеку, свака компанија имала око 30% проширених и око 10% задружних домаћинстава. На немали број домаћинстава са већим бројем чланова вероватно је утицала и околност недавног пресељења у нову средину, као и обиље обрадивог земљишта које им је стајало на располагању. Најмањи број потенцијално задружних домаћинстава забележен је у две компаније које су обухватиле већ постојећа села. У питању су биле компаније са скученим атарима на подручју доњег тока Тамиша – компанија Ботош, Марино Село и Сиге са 27 потенцијално задружних домаћинстава (8,15%) и компанија Идвор и Леополдово са 15 потенцијално задружних домаћинстава (3,72%).

Табела 3. *Структура домаћинстава земаљске милиције у Банату крајем 1753. године*³⁰

Компанија	Укупно домаћинстава	Домаћинства са ожењеном браћом и/или синовима					Укупно домаћинстава са 1–5 ожењених чланова	Удео ових у укупном броју домаћинстава у компанији
		Број домаћинстава са ожењеним члановима (поред домаћина)						
		1	2	3	4	5		
Ботош, Сиге, Марино Село	331	93	23	4			120	36,25%
			27 или 8,15%					
Фрањово, Карлово, Кумане	348	91	29	12	2	1	135	38,79%
			44 или 12,64%					
Меленци, Тараш	326	86	26	7	1		120	37,11%
			34 или 10,73%					
Мокрин, Јозефово, Крстур	332	102	25	7			134	40,36%
			32 или 9,36%					
Идвор, Леополдово	403	102	12	2	1		117	29,03%
			15 или 3,72%					
Велика Кикинда, Мала Кикинда	336	118	30	11	3		162	48,21%
			44 или 13,09%					
Укупно	2.076	592	196 или 9,44%				788	38%

³⁰ Исто.

По правилу, официрска и свештеничка домаћинства била су већа због тога што су њихови домаћини уживали пореске привилегије. Проширена или задружна структура ових домаћинстава била је уобичајена појава. Око две трећине официрских домаћинстава Горњих компанија имала су једног и више ожењених чланова поред домаћина. У чак 27% тих домаћинстава било је између два и пет ожењених чланова.

Табела 4. *Официрска домаћинства земаљске милиције у Банату крајем 1753. године*³¹

Компанија	Укупно официра (тј. официрских домаћинстава)	Официрска домаћинства са ожењеном браћом и/или синовима					Укупно домаћинстава са 1–5 ожењених чланова	Удео ових у укупном броју официрских домаћинстава	
		1	2	3	4	5			
Богош, Сиге, Марино Село	20	7	3	1			4 или 20%	11	55%
Фрањово, Карлово, Кумане	27	12	6	1		1	8 или 30%	20	74,07%
Меленци, Тараш	20	9	3	1			4 или 20%	13	65%
Мокрин, Јозефово, Крстур	17	8	3	1			4 или 24%	12	70,58%
Идвор, Леополдово	13	4	3	1			4 или 31%	8	61,53%
Велика Кикинда, Мала Кикинда	29	10	5	5	1		11 или 38%	21	72,41%
Укупно	126	50	23	10	1	1	34 или 27%	85	67,46%

Број домаћинстава је после досељавања 1753. године у већини насеља стагнирао, а приметнији пораст забележен је тек после 1773. године. Изузетак су била насеља Велика Кикинда, Мокрин и Меленци у којима је пораст броја домаћинстава био нешто већи, нарочито после 1764. године. Иако претпостављамо да је повећање броја домаћинстава било последица њиховог уситњавања, не може се искључити ни могућност да је нових таласа усељавања било у периоду после 1764. и 1773. године.

³¹ Исто.

Табела 5. Број домаћинстава (кућа) у насељима западној Банати у периоду 1753–1787. године

Насеља	Број кућа				
	У саставу Банатске земаљске милиције		У саставу Илирске граничарске регименте		У саставу Торонталске жупаније
	1753. ³²	1758. ³³	1765.	1773. ³⁴	1787. ³⁵
Велика Кикинда	309	300	492	556	705
Мала Кикинда		–	102	107	184
Врањево	280	140	191	199	278
Карлово (Ново Милошево)		73	106	105	126
Кумане		142	131	140	163
Мокрин		270	306	444	445
Јозефово (Обилићево)	296	–	64	78	92
Крстур (Српски)		–	51	74	114
Меленци	273	300	305	377	466
Тараш		44	51	62	70
Ботош	279	–	209	227	у Граници
Сиге		70	111	137	
Идвор		–	161	172	
Леополдово (Чента)	332	68	92	123	
Укупно		1.769	1.407 (без пет насеља)	2.372	

За остатак у развојаченим насељима Потиске војне крајине определили су се првенствено они који нису желели да изгубе своју имовину. Држава је настојала да додатно мотивише опредељене за остатак, па је официрима који су прихватили цивилни статус додељен земљишни посед и племићка диплома. Царица је јуна 1751. године одобрила да развојачена насеља понесу статус привилеговане области, односно Потиског дистрикта и њихови становници задрже статус слободних људи. Тако се догодило да су бројни официри и граничари развојачених места уз Тису одлучили да остану у цивилним насељима у Бачкој.³⁶ Успомена на њихову одлуку сачувана је у молби представника Горњих компанија Илирске границе из

³² Број домаћинстава 1753. године изједначен је са бројем окућених старешина породица или домаћина, у који нису урачунате и „сиромашне и неокућене старешине породица”.

³³ Д. Руварац, „Темишварска епархија 1758. год.”, *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије* III (1913), 319–373; Исти, *Темишварска епархија од њена постанка до 1758. год.*, Сремски Карловци 1914, 1–53.

³⁴ МП „А”, 1773–375, попис Темишварске епархије из 1773. године, у оквиру којег су ова насеља означена као „Militare”.

³⁵ *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*, hgb. Josef Wolf, Tübingen 1995, 460–466.

³⁶ М. Костић, *Српска насеља у Русују*, 35–37.

1773. године, који су тражили дозволу да у војном статусу остану на својим стаништима и буду поштеђени траума новог пресељења, „као што су наши преко Тисе у Бачкој иза нас заостали, кад смо се ми овамо преселили”.³⁷

Укупно 46 официра Потиске војне крајине добило је племићку диплому 1751. године, а они су чинили око 40% официра ове крајине.³⁸ Са друге стране, укупно 71 официр обе крајине изјаснио се за задржавање војног статуса и пресељење. Позната нам је каснија војна каријера за око 70% официра из ове групе. Наиме, могуће је испратити судбину 18 официра који су завршили у Русији и 33 оних који су завршили у Банату до краја 1753. године.³⁹ Официри који су преузели службу у новооснованим местима Банатске земаљске милиције – 33 поименце позната, чинили су 23,77% од укупно 122 потиско-поморишка официра евидентираних 1749. године.

Табела 6. *Ойредељење официра Потиске и Поморишке војне крајине за цивилни или војни стајтус 1749–1750. године*⁴⁰

Граница	Цивилни статус	Војни статус	Укупно официра
Потиска	45	36	81
Поморишка	5	35	40
УКУПНО	50	71	121 (122)

Насеља Поморишке војне крајине интегрисана су у Арадску и Чонградску жупанију, док су насеља Потиске војне крајине претворена у Потиски дистрикт под коморском управом. Из овог разлога се претпоставља да је талас емиграције заинтересованих за граничарски статус из Поморишке крајине био већи од оног из Потиске. Известан број поморишких официра и граничара сигурно је отишао у Русију, будући да су централне личности сеобе у Русију били мајори Јован Хорват и Јован Шевић, иначе команданти шанаца Чанад и Печка. Само 13 поморишких официра завршило

³⁷ ФНКА, ВА, Ф. 52, rote Nr. 189, folio 601–602.

³⁸ Д. Ј. Поповић, „Српско племство у Војводини у 18 веку”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. 13 (1940), 86. У целини је објављено неколико племићких диплома потиских официра, у: С. Гавриловић, „Племићка диплома породице Лазаревић из Чуруга (1751)”, *Зборник Мајице српске за историју* 41 (1990), 113–115; Исти, „Племићка повеља од 1751. породице Косић из Ковиља у Бачкој”, *Зборник Мајице српске за историју* 47–48 (1993), 137–140; Исти, „Декрети за плем. Петра Косића, заставника из прве половине XVIII века”, *Зборник Мајице српске за историју* 56 (1997), 147–151; В. Гавриловић, „Племићка повеља породице Војновић из Фелдвара (1751)”, *Зборник Мајице српске за историју* 56 (1997), 137–145.

³⁹ ФНКА, ВА, rote Nr. 41, folio 301–412; С. Гавриловић, „Грађа за биографије официра Потиско-поморишке војне границе (прва половина XVIII века)”, *Зборник Мајице српске за историју* 61–62 (2000), 109–128; Ј. Илић, „Официри Банатске земаљске милиције 1757. године”, *Мешовића грађа – Miscellanea XXXII* (2011), 289–309.

⁴⁰ М. Костић, *Српска насеља у Русију*, 37.

је у Банату, од којих су тројица долазила из развојаченог шанца Семблек, по двојица из Чичира, Печке и Арада, а по један из шанаца Глоговац, Шајетин, Чанад и Суботица. Ипак, о везама Банатске земаљске милиције са традицијом Поморишке војне крајине сведочи белешка од 22. новембра 1752. године у којој је описано како је шест барјака развојачених шанаца ове крајине предато „милицији банатској”. Ови барјаци узети су од 17 барјака развојачених поморишких коњичких и пешадијских компанија (шанаца), који су 13. јуна 1751. године похрањени у цркви Светог Петра и Павла у Араду, „у спомен да се може знати каде је покварена Поморишка крајина”. Догађај преузимања шест барјака био је свечано пропраћен после недељне литургије и, судећи по сакупљеним прилозима, у присуству великог броја људи.⁴¹

У групи официра који су се преселили у Банат до 1753. године већину су чинили официри из Потиске војне крајине (20 од 33). Чак шест је дошло из шанца Бечеј, по четири из шанаца Острово (Ада) и Петрово Село, два из Фелдвара, а по један из Мола, Чуруга, Жабља и Сент Томаша.⁴² Набројана развојачена насеља била су својим положајем од раније упућена на банатску страну Тисе. О тим везама сведоче бројни случајеви емиграција из Бачке у Банат и обрнуто. Поред тога, потиски официри су били вишегодишњи закупци земљишта у суседном Банату. Закупац пустаре Кикинда у Бечкеречком дистрикту 1740. године за 106 форинти био је капетан Зако, официр потиског шанца Кањиже. Закупац је био и граничар Остоја Спајић из Бечеја, који је у аренду узео пустару Портош (Ботош) за 50 форинти.⁴³ Двојица поменутих потиских граничара, међутим, различито су се изјаснили о свом статусу десет година касније. Имовинске прилике и углед утицали су на то да су представници породице Зако из Старе Кањиже, капетан Стеван и заставник Ђорђе, одлучили да остану у Бачкој и стекну племићке дипломе. О њиховом угледу у Старој Кањижи сведочи податак да је капетан Зако био један од најзаслужнијих у обнови цркве у овом месту око 1735. године,⁴⁴ док су племство 1751. године стекли за цивилно место

⁴¹ Б. Панић, „Први турски дневник Текелијине цркве у Араду (део трећи, 1752–1768)”, *Зборник Маџице српске за историју* 81 (2010), 73.

⁴² ФНКА, ВА, rote Nr. 41, folio 301–412; С. Гавриловић, „Грађа за биографије официра Потиско-поморишке војне границе (прва половина XVIII века)”, *Зборник Маџице српске за историју* 61–62 (2000), 109–128.

⁴³ ФНКА, Hoffinanz Ungarn, Vermischte Ungarn. Ggstd., Fasz. 5, Rote Nr. 44/B, Nr. 140, folio 1–3; С. Гавриловић, „Грађа за биографије официра Потиско-поморишке војне границе”, 111, 117. Остоја Спајић је, у време када се помиње као закупца пустаре, био обичан граничар (гемајнер), а тек му је 1742. године, током Рата за Аустријско наслеђе у којем је учествовао, додељен чин поручника, који је носио и у време пресељења у Банат.

⁴⁴ С. Пецињачки, „Записи о потиско-поморишким насељима и црквама из 1746/7. године”, *Зборник Маџице српске за историју* 26 (1982), 171.

Бајшу. Ово није био усамљен случај, па се још једна ктиторска официрска породица, породица Зарић из Жабља, определила за цивилни статус и племство.⁴⁵ Са друге стране, Остоја Спајић се преселио у Банат у статусу резервног заставника, са приликом да промени свој статус. Ови примери указују на разлике у мотивима којима су се појединци водили приликом одлучивања о останку или пресељењу.

Проблем исељавања хабзбуршких поданика, а нарочито потиских и поморишких граничара у Русију, често је разматран и у изворима и у литератури. Власти нису заборавиле ово горко искуство ни деценијама касније. У Привилегији Великокикиндског дистрикта од 12. новембра 1774. године, царица Марија Терезија осврнула се на лојалност оних потиских и поморишких граничара који се „нису одазвали рђавим примером својих саплемених потиских и поморишких граничара, који су се у стране области иселили”.⁴⁶ Међутим, нема доказа томе да је број граничара развојачених крајишта уз Тису и Мориш који је отишао у Русију био велики. Према нашој процени, из Хабзбуршке монархије се 1751. и 1752. године у Русију одселило не више од стотинак официра и граничара са породицама. Најобимнији попис одобрења издатих појединцима за одлазак у Русију током 1751. и 1752. године обухватио је 51 лице, тј. одрасле мушкарце носиоце диплома, од којих свега неколико са породицама.⁴⁷ Поред тога, једном донета одлука о статусу и месту боравка није била непроменљива. Чак осам лица из Хорватове групе од 51 којем је издат пасош за одлазак у Русију ипак се налазило у Банату крајем 1753. године. Слично је поступио и коњички поручник Маринко Милутиновић из Суботице у Поморишкој граници, коме је пасош за прелазак у Русију издат 18. јануара 1752. године у групи Јована Шевића. Он је крајем 1753. године вршио дужности капетана-поручника у Великој Кикинди, где се помиње и 1757. и 1758. године.⁴⁸ Поред ових, сигурно је било и других примера повратништва из Русије, као што је било и накнадних одлазака.

Нажалост, није познат тачан број становника Потиске и Поморишке границе уочи њиховог развојачења, па ни удео становника који је у њима преостао, односно који се из њих одселио у Банат и Русију. Настојећи да спречи граничаре да се упусте у сеобе у далеке пределе, држава је повластила положај и онима који су постали цивили у Потиском дистрикту и онима који су се као граничари преселили у Банат. Тако посматрано, број насељеника у Банату евидентиран 1753. године аргумент је у прилог

⁴⁵ Исто, 173.

⁴⁶ В. Стајић, *Великокикиндски дистрикт (1776–1876)*, 37.

⁴⁷ Д. Руварац, „Декрет царице Марије Терезије од 29. августа 1752 (свршетак)”, *Српски Сион* XVI (1906), 362.

⁴⁸ Исто, Ј. Илић, *Официри Банатске земаљске милиције 1757. године*, 300.

тврдњи да је најважнија последица развојачења Потиске и Поморишке границе била сеоба њиховог становништва у Банат, а не, како се у историографији често наводило, у Русију.⁴⁹

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

RESETTLEMENT OF FRONTIERSMEN FROM
THE RIVERS TISA AND MORIŠ TO BANAT (1751–1753)

by

Jelena Ilić

The Institute of History, Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: jelena.ilic@iib.ac.rs

SUMMARY: One of the most massive and organized migrations of the Serbs in the 18th century happened in 1751 and 1752. In this period, more than 12,000 people had been resettled from the territory along the right banks of the rivers Tisa and Moriš to the left banks of these rivers, which means from Bačka and southern Hungary to Banat. This resettlement was the consequence of demilitarization of the Military Frontier on the Tisa and Moriš (the so-called Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier), which occurred in 1751. Both sections were established in 1702, but they lost their military role as soon as 1718, when southern areas of Banat, Serbia and Little Walachia were acquired. The demilitarization of the Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier had been a disputable question for a few decades before it eventually happened.

After Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier were abolished in 1751, their frontiersmen were resettled in 15, mostly newly founded, settlements in Banat. These settlements were organized as the Banat Land Militia within 6 companies (so-called Upper Companies): Velika and Mala Kikinda, Melenci and Taraš, Mokrin, Jozefova (later Obilićevo) and Krstur, Idvor and Leopoldova (Čenta), Botoš, Marinovo Selo (Tomaševac) and Sige (Perlez), Vranjevo, Karlovo (Novo Miloševo) and Kumane. All of these settlements were located in deserted and marshland areas of western Banat, which were, until that moment, administratively submitted to the Districts of Bečkerek and Čanad. Depopulation of western Banat was caused by various reasons, such as plague epidemics (1730, 1738–1739), fiscal burden, war and presence of domestic army (1737–1739). According to the survey from the late 1739 and early 1740, plague epidemic caused a disappearance of 36% of adult male population (Contribuenten) in the District of Bečkerek, 33.61% in the District of Vršac, 27.21% in the District of Čakova and 42.31% in the District of Pančevo. Beside that, in the war period, the population of Banat escaped because of the conduct of domestic army, which burdened the inhabitants of settlements along their route on the rivers Tisa and Danube. By the year 1740 the devastation of some settlements in the District of Bečkerek on the river Tisa, such as Bečej and Čenta, committed by domestic army on its way towards Pančevo and Oršava was complete.

---

⁴⁹ М. Костић, *Српска насеља у Русији, 76–77* (напомена *).

According to military survey conducted in the end of 1753, in newly founded settlements of the Banat Land Militia there were 1,769 householders, as well as 1,044 married members of households (brothers and sons) and 273 married poor and homeless persons. Accordingly, only adult and physically capable men were registered. This means that in 15 settlements there were 3,113 married individuals as well as families, but the number of households was smaller (2,076), because the households were economic units consisting of 1–5 married male members. In about 40% of all households there were registered other married members (i.e. brothers and sons) beside the head of a household. In 196 households there were even 2–5 such members, so 9.44% of all households could be considered as *zadruga* (joint family). The number of potential *zadruga* households in the group of officers' households was even bigger (27%).

Based on surveyed number of adult men in settlements of the Banat Land Militia in 1753, the estimated minimum of the total number of people settled there was 12,000 persons. In the area of 1 km² of these settlements there could be found 8.92 persons or one household in the area of 0.79 km². These data confirm the conclusion that the most important consequence of the demilitarization of Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier was the resettlement of their inhabitants in Banat, and not, as it was previously stated in literature, in Russia.

KEYWORDS: Habsburg Monarchy, Banat, Banat Land Militia, Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier, demilitarization, population, migrations, XVIII century

Јелена Пауновић Штерменски

ФИЛИП ХРИСТИЋ У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ ЦАРИГРАДА

САЖЕТАК: Филип Христић био је српски државник и дипломата који је доста утицао на српску политичку сцену 19. века. Његово сналажење у друштвеном животу Цариграда међу угледним дипломатама тог времена допринело је учвршћивању независног положаја српске Кнежевине према Османском царству.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Филип Христић, Цариград, друштвени живот, дипломатија, Србија, Османско царство

Српски државник и дипломата Филип Христић¹ први пут је боравио у Цариграду 1851. године. Био је послат у специјалну мисију заједно са Костом Николајевићем. Мисија је имала за циљ да изглади несугласице у српско-британским односима. Први пут је званично наименован за српског капућехају у Цариграду 1870. године. Врло брзо сеуспешно укључио у друштвени живототоманске престонице. Француски ђак и државни питоммац навикнут на живот на западу и на рад у балканском окружењу у Београду морао је да се снађе у највећем турском граду на раскршћу Истока и Запада и најважнијем центру за спољну политику Кнежевине Србије.

Христићева политичка схватања оцењена су као конзервативна, али он сам о себи није мислио на тај начин. Више је припадао правцу који се у Европи 19. века називао либерални конзервативизам, који се могао објаснити као социјално прихватљиви традиционализам. У прозападно оријентисану напредњачку странку укључио се по њеном оснивању 1881. године.

Филип Христић је већ имао искуства у ранијим дипломатским мисијама.² Био је принуђен, због лоших средстава комуникације у 19.

---

¹ Филип Христић (1819–1905) био је српски државник и дипломата, председник прве Владе кнеза Михаила 1860–1861, члан Државног савета, посланик у Цариграду, Бечу, Риму и Лондону.

² Најпознатија дипломатска мисија Филипа Христића била је 1863. године у Великој Британији у којој је учествовао заједно са кнегињом Јулијом Обреновић.

веку, да често самостално доноси одлуке не чекајући званичне инструкције српских власти. Зближивши се са страним представницима великих сила, британским амбасадорима Хенријем Елиотом и Хенријем Лејардом и руским амбасадором Игњатијевим, судове о политици често је доносио под њиховим утицајем што га је доводило у сукоб са инструкцијама српске владе. Комуникација са другим дипломатама, међутим, била је и основни део Христићевог посла.

Христић је био осми српски капућехаја у Цариграду. Један од познатијих српских депутата у турској престоници био је Аврам Петронијевић, који је 1852. године чак и умро, од капи, на Христићевим рукама.³ Христићев пашеног Јован Ристић био је капућехаја за време друге владе кнеза Михаила, а Христићев школски друг Константин Николајевић наследио га је 1874. године. После њега наименовање изванредног посланика и опуномоћеног министра Кнежевине и касније Краљевине Србије добили су Јеврем Грујић, Стојан Новаковић, Владан Ђорђевић и Чедомиљ Мијатовић.⁴

После доласка на престо кнеза Милана 1868. године, Христићу су поверени задаци како би био побољшан међународни положај Србије. То су били проширење српске територије успостављањем управе над Босном и Херцеговином мирним путем и добијање железничке везе с турском железницом. Питање железнице било је од посебне важности јер је оно требало да доведе до побољшања економског стања у Кнежевини и повећања међународне трговине.

Филип Христић је у првом периоду с прекидима боравио у Цариграду као српски капућехаја од 1870. до 1873. године.⁵ У Цариград је стигао почетком септембра 1870. године. У *Цариградским новинама* Христић је као привремени изасланик, српски политички агент, описан као „бивши министар и сенатор”. Ово посланство је трајало док није био наименован за министра просвете у Влади Јована Мариновића.⁶

У президијалним писмима Филипа Христића, преписци са Јованом Ристићем и Христићевим *Успоменама* не могу се наћи детаљнији описи његових утисака приликом првог доласка у Цариград. Међутим, Чедомиљ Мијатовић, стациониран у Цариграду, чак 30 година касније забележио је своје виђење турске престонице. Записао је: „Него нема опасности да ће странци, који железницом први пут у Цариград долазе толико се дивити

³ Радомир Поповић, *Аврам Петронијевић*, Београд 2012, 280–283.

⁴ Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић*, Београд 2007, 144.

⁵ Види: Јелена Пауновић Штерменски, „Филип Христић – дипломата и политичар (1819–1905)”, необјављена докторска дисертација, Београд 2013, 179–241.

⁶ Види: *Владе Србије 1805–2005*, уредник Радош Љушић, Београд 2005, 123–126; *Влада Јована Мариновића* трајала је од октобра 1873. до новембра 1874. године.

Стамболу да га урекну!” У центру Цариграда одмах поред железничке станице прво су могли да угледају Стари сарај, Свету Софију и „Блистателну Порту.” Улице које воде од станице ка мосту Златни рог, па преко њега у Галату и Перу, биле су уске и прљаве, са лошом калдрмом, сиромашним продавницама и кафанама. Биле су пуне људи који су се кретали по уским тротоарима поред кућа. Гужва је била непрекидна. Крећући даље ка Галати, новопридошли дипломата би пролазио поред џамије Валиде султаније и излазило на мост преко Златног рога. На свим турским пијацама, којих је на овом путу било много, била је бука и галама. Из Пере прелазило се у Галату где су били насељени странци из Европе. Ту су се налазили главни хотели у европском стилу, европске продавнице и најпознатије кафане.⁷

Филип Христић је у Цариград допутовао возом, међутим, док је Мијатовић возом стигао у сам центар Цариграда, Христић је 1870. године стигао пругом само до Варне, где се железничка станица налазила на самој обали мора, а одатле „лађом” до турске престонице где су му први пут, од како је ушао у Турско царство, и проверили пасош.

Иако опис Цариграда који је оставио Мијатовић потиче из савременијег периода, тј. из прве године 20. века, може се претпоставити да се слика турског главног града није много изменила и да је више подсећала на градове 19. века.

Српски посланици у Турској у другој половини 19. века, па и сам Филип Христић, обично су имали прилике да пре Цариграда бораве у европским престоницама. Због тога им се неумитно наметало поређење између Европе и Турске. Дошавши у Цариград, после суочавања са источњачком „гунгулом”, могли су да уоче трагове хришћанства у царском граду, пре свега постојање Св. Софије. Као једна од најлепших цркава православног хришћанства која је претворена у џамију, она је за Србе представљала симбол покорених хришћана у Турској. Прилагођена турској архитектури, Св. Софија „изгледа као једна џиновска купа од зидина, малтером обложених и руменкасто-жуто обојених, зидина без реда сложених око једног широког и спљоштеног кубета”.⁸

После овакве очигледне визије о хришћанској потчињености, потпуно другу слику пружао је Босфор који је био (и остао) толико диван да: „још ни један опис, па баш и најбољи, није успео да даде праву слику Боспора, и ко хоће да зна, како је он диван, треба да иде да га својим очима види”.⁹

Пошто је Порта 1870. године и даље имала непријатељски однос према Србији, очекујући да се Кнежевина према Турском царству односи као вазална држава, Филип Христић је као српски капућехаја морао да

⁷ Чедомиљ Мијатовић, *Цариградске слике и прилике*, Нови Сад 1901, 1–16.

⁸ Исто, 36.

⁹ Исто, 70.

чека три дана на пријем код Мехмед Емин Али-паше,¹⁰ турског министра спољних послова и великог везира. Христић је био љубазно примљен код Али-паше који је нагласио да је Турска почаствована и задовољна што је управо Христић, као бивши председник владе и сенатор, изабран за српског капућехају. Паша је Христића при одласку из палате испратио до врата што није било уобичајено.

Тајни циљ цариградске мисије Филипа Христића ускоро је откривен у Београду, у престоничким новинама *Видовдану*. Изашла је вест да је Христић отишао у Турску да од султана тражи да Србији добровољно препусти контролу над Босном и Херцеговином, али је српска влада ову вест прогласила за лажну.¹¹ Ове гласине су наставиле да се шире по српској престоници током фебруара 1871. године. У Београдској чаршији су постали уверени да су ова говоркања имала за циљ да повећају углед Филипа Христића да би се његова ћерка Ангелелина Христић удала за кнеза Милана Обреновића.¹²

Ускоро је српска намера да у договору с Великом Британијом мирним путем преузме административну управу над Босном и Херцеговином дошла и у немачке новине. Новине су тврдиле да је Али-паша уложио и званичан протест против те српске намере. Христић је посумњао да је овај предлог доспео у јавност посредством генарала Игњатијева, руског амбасадора.¹³

Пошто није добио подршку од представника великих сила у Цариграду за српски план, Христић је на ове непроверене вести одговорио дипломатски. Нагласио је да се његова мисија тиче успостављања и одржавања пријатељских односа с Портом, а да тек очекује даље инструкције од своје владе.

За време управе Намесништва,¹⁴ пре посете кнеза Милана Ливадији и руском цару, наметнула су се два спољнополитичка питања између Србије и Порте која су захтевала решење. То је било питање препуштања Малог Зворника¹⁵ Србији и питање железничке везе између српске железнице и турских железница. Ово су била два званична циља мисије Филипа Христића у Цариграду.

¹⁰ Мехмед Емин Али-паша (1815–1871) био је турски државник који је осмислио реформе у Турском царству 1856. године (Хатихумајун). Велики везир био је у периоду од 1867. до 1871. године.

¹¹ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, Београд, 2011, 298.

¹² *Исјо*, 306.

¹³ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу 1868–1880*, 40; Гроф Николај Павловић Игњатијев (1832–1908) био је руски државник и дипломата. Био је на месту руског амбасадора у Цариграду у периоду од 1864. до 1877. године.

¹⁴ Види: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934.

¹⁵ Србија је желела да Мали Зворник и Сакар, два села на десној обали Дрине, подвргне српској управи на шта је и имала право.

На почетку поменуте прве цариградске мисије Филип Христић је био дужан да успостави везу са свим дипломатским представницима у турској престоници. То су осим енглеског, руског и турског министра спољних послова били влашки, грчки, италијански, француски и аустријски представници.¹⁶

Као противник панславистичке идеје, Христић није ценио генерала Игњатијева, сматрајући да је он својим политичким ставовима само желео да отежа српски положај и осујети намере Кнежевине. Ипак, чим је стигао у Цариград, српски посланик био је обавезан, по дипломатском протоколу, да оде у званичну визиту генералу Игњатијеву пре његовог привременог одласка на 20 дана из Цариграда због приватних послова.

Убрзо по свом доласку у Цариград децембра 1870. године, Христић је био код Али-паше на богатом ручку и том приликом га је задивила Али-пашина палата са раскошним намештајем. Послужење је поредио с трпезом којој је присуствовао као гост код градоначелника Лондона.¹⁷ Христић је веома ценио Али-пашу као турског дипломату и политичара. Зато су га вести о лошем здрављу великог везира веома забринуле и разочарале.

У априлу 1871. године у Цариграду се пронео глас да је чувени турски великодостојник већ на последњој светковини код султана изгледао толико лоше „да се једва на ногама држао”. Госте које је примао на ручак у својој палати дочекивао је седећи. До тада је, као и лорд Палмерстон, своје посетиоце увек дочекивао на вратима. Ипак, показало се да ова гласина није тачна, тј. да је Али-паша био жив, али је по препоруци доктора морао да узме 20 дана одсуства од државних дужности. Христић је чуо да су процене у чаршији биле да су Али-пашини дани избројани и да је боловао од јектике – сушице, суве болести, „да је већ крв пљувао” и да неће поживети дуже од годину дана. У Цариграду је већ било процењено да ће нестанак такве велике и знамените личности бити огроман губитак за турску дипломатију, државу и читаво Источно питање.¹⁸

Дужности Али-паше преузео је Сервер ефендија и Христић је одмах проценио да ће овакав развој догађаја успорити остварење циљева његове мисије пошто је заменик Али-паше, „као што су и већина Турака, човек врло уздржљив, плашљив и по све нерешителан”.¹⁹

¹⁶ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу 1868–1880*, Београд, 1853, 4–9.

¹⁷ *Исио*, 33.

¹⁸ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10.086, Филип Христић Димитрију Матићу Бујукдере 18. јуна 1871.

¹⁹ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Димитрију Матићу Бујукдере 22. јун 1871.

Иако је Али-паши после неког времена било мало боље, цариградске дипломате нису веровале у његов повратак на дужност. У августу турски велики везир још увек је био у болесничкој постели, а Христић није био у могућности да заврши било који од српских послова.²⁰

Крајем августа Христић је констатовао да се Али-паши ближи „фатални час”. Занимљиво је приметити да је српски дипломата запазио да је султан тек у том тренутку званично био обавештен о болести свог тако утицајног и способног великог везира. Христићева процена здравственог стања турског великодостојника показала се као тачна јер је неколико дана после тога Али-паша преминуо. Сахрањен је са великом помпом уз присуство целог дипломатског кора.²¹

После смрти Али-паше Христић је већ почео да схвата да код турских државника неће наићи на разумевање за српске циљеве. То је код њега изазивало незадовољство.

Српско представништво било је 1871. године смештено „на дивном месту али у трошној кући” у Терапији – месту на Босфору са најлепшим приватним баштама, баштенским терасама и парковима.²² Христић је био надлежан да пронађе бољу кућу у Пери, али су му средства била ограничена. Чак је и смештај у хотелу, што му је препоручивао Ристић, био прескуп.²³

Априла 1871. године у Цариграду су биле Христићева супруга Даница и ћерка Ангелина. Иако су ту боравиле већ неко време јер су дошле у Цариград да проведу лето, начин живота у турској престоници и даље им је изгледао доста необично.²⁴

Одржавајући своје везе са Великом Британијом, Христић се у Цариграду сретао и са својим пријатељима из Лондона. Велечасни Вилијем Дентон²⁵ дошао је у Цариград 15. априла. Са Дентоном је Христић обишао острво Принкип и Халке, где су посетили две грчке школе – семинарију и трговачки колеџ, као и поморску школу, институт са 220 ђака. Школа је трајала осам година са укупно 17 професора, водио ју је Турчин који се

²⁰ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Димитрију Матићу Бујукдере, 20. август 1871.

²¹ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Димитрију Матићу Бујукдере, 27. августа 1871.

²² Ч. Мијатовић, *нав. дело*, 96.

²³ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу 1868–1880*, Београд, 1953, 10.

²⁴ *Исио*, 63.

²⁵ Велечасни Вилијем Дентон (1815–1888) био је представник англиканске цркве на високом положају у Викторијанској Енглеској. Био је образован на Ворчестер колеџу у Оксфорду под великим утицајем трактаријанског покрета (покрет који је захтевао уједињење англиканске цркве са католичком црквом). Успоставио је везе са православном црквом у Србији и објавио неколико књига о Србији и Црној Гори. Такође, занимао га је лош положај хришћана у Турском царству.

школовао у Енглеској, а наставу су држала још три британска професора. Поморски завод био је уређен по угледу на енглеске школе и својом уредношћу и редом задивио је и Дентона и Христића. Био је у знатно бољем стању него француске школе у Турској.²⁶ Дентон се у Турској задржао до маја 1871. године.²⁷

Христић је током лета исте године изнајмио кућу у Бујукдери – „малу кућицу на мору (али не на кеју, јер су тамо много скупе)” за 100 лира за целу сезону. Христић није био у финансијској могућности да изнајми кућу на мору за 200 дуката.²⁸

Бујук–Дере (Велика долина) била је велика пољана где су се налазили турски водоводи и од које је почињала „београдска шума”. Била је окружена висовима у чијем је подножју лежала варошица Бујукдере. Ту су се налазили летњиковци руске амбасаде и Шпанског посланства иза којих је почињао низ великих дрвених удобних зграда, вила и конака. Градић је био пун баштенских тераса са много поморанџиног и лимуновог дрвећа.²⁹

Христић је своје послове у Цариградском посланству обављао без секретара. Ристић се усрдно трудио да му пронађе помоћ, али му то није полазило за руком. Један од кандидата за секретара био је и Чедомиљ Мијатовић, који се налазио у Великој Британији. Иако је Мијатовић 1871. године одбио да прихвати службу секретара прве класе у Цариградском посланству, 30 година касније постао је српски посланик у Цариграду.³⁰

Може се закључити да је у овом периоду, а и касније, Христићев живот у Цариграду највише био отежан због ограничених финансијских средстава. Он је и поред тога успевао да учествује у друштвеном животу цариградске дипломатије и турских великодостојника и у сваком погледу постао је део цариградског дипломатског кора.

Јуна 1873. године постало је јасно да ће Филип Христић напусти Цариград пошто није успео да реши спорно питање Малог Зворника и српске везе са турским железницама, завршивши тиме своју прву дугогодишњу мисију у трајању од 18 месеци. Христић је током непрестаних преговора схватио да су сви турски званичници пре свега лукави и неискрени пошто су стално одлагали решење српских циљева.

У време када је почео да најављује свој одлазак, намесник и пашеног Јован Ристић говорио му је: „Али да ти оставиш Цариград сад пошто си познао и људе и ствари, пошто си се одомаћио на терену цариградском, па да ми новака каквог тамо шиљемо – то не би од тебе нимало лепо било”.

²⁶ Писма Филија Христића Јовану Ристићу 1868–1880, 63.

²⁷ Исто, 67.

²⁸ Исто, 53.

²⁹ Ч. Мијатовић, *нав. дело*, 99–100.

³⁰ Писма Јована Ристића Филију Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880, 178.

Ово мишљење искусног српског државника одмах је најавило Христићев повратак у Цариград.

Христић је поново наименован за посланика у Цариграду 31. октобра/12. новембра 1874. године.³¹ Друга мисија Филипа Христића у Цариграду, тадашњег најбољег познаваоца политичке и дипломатске ситуације у Османском царству, трајала је од јануара до јуна 1874. године, у време када је он био на месту министра просвете у већ поменутој влади Јована Мариновића. Наименован је за посланика 31. октобра/12. новембра 1874. године.³²

У Цариград је стигао 20. новембра исте године и био збуњен претерано срдачним пријемом Турака. Христић је приликом претходног трогодишњег боравка у Цариграду научио да не верује Турцима и овакав дочек је допринео томе да он одмах у почетку посумња у успех своје мисије. Због тога је Христић истакао да је више веровао информацијама страних дипломатских представника него обећањима самих Портиних министара, која су углавном остајала неиспуњена.

Ова Христићева малодушност није изненађење пошто је прошла Христићева мисија доживела неуспех. Као што је већ речено, није успео да добије ни Мали Зворник ни железничку везу за Србију. Управо због тога је, без обзира на то што је био на положају министра просвете, враћен у Цариград.

Решид-паша, турски министар иностраних дела, честитао је Христићу на постављењу за министра просвете и изразио велико задовољство што га поново види. Христић је затим посетио великог везира Мехмед Рушди-пашу који је по изгледу и понашању представљао оличење турске углађености и цивилизације. По Христићевом мишљењу према њему се понашао љубазно и пријатно, али је истовремено био лукава особа. Христић је истакао да велики везир није говорио ниједан страни језик, па је српски посланик морао да користи услуге драгомана.

У Османском царству није постојала слобода штампе. По Христићевом доласку Порта је забранила бугарски лист *Право* зато што је објављивао чланке против званичних турских наредби. Христић је сматрао да ће због инсистирања генерала Игњатијева листу поново бити дозвољено излажење.³³

³¹ *Србске новине*, 31. октобар/12. новембар 1873. године; А. Раденић, *нав. дело*, Београд, 2002, 566–568; С. Јовановић, *нав. дело*, Београд, 1934, 360–366.

³² *Србске новине*, 31. октобар/12. новембар 1873. године; А. Раденић, *нав. дело*, Београд, 2002, 566–568; С. Јовановић, *нав. дело*, Београд, 1934, 360–366; Ј. Пауновић Штерменски, *нав. дело*, 266–281.

³³ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Јовану Мариновићу, 26. децембар/7. јануар 1873. године.

Када је Абдул Азиз³⁴ сменио великог везира Мехемед Рушди-пашу, то је изазвало изненађење српске владе и дипломатских представника у Цариграду. Христић је запазио да су турски министри неспособни да се супротставе свом „бесном и манитом султану”. Христић је закључио: „Султанова воља морала је и сада претежнија бити него ма чија памет и ма какви обзири државни”. Султана није било брига што је влада започела важне економске и финансијске мере због којих је било разумно да остане на власти док се мере не остваре до краја. Христић је у љутини Мариновићу написао да се „султан својим везирима као петловима игра”. У Цариграду је тада завладала узрујаност и неспокојство.

Христић је приметио да за Рушди-пашом³⁵ нико не би туговао због његове дволичности и лукавости. Међутим, с друге стране, бивши велики везир био је способан и вешт посебно у послу с финансијама, па је због тренутног стања у држави било добро да је остао у влади.³⁶

Ова мисија Филипа Христића завршена је званичном посетом кнеза Милана турском султану. Када је кнез Милан отворено у Цариграду султану изнео захтев Србије за Малим Зворником и био одбијен, дипломатски напори Филипа Христића су пропали.

Следећи пут се Филип Христић обрео у Цариграду три године касније. Том приликом је потписао протоколарни мир са Турском после Првог српско-турског рата и предао Порти објаву Другог.

Јован Ристић је као министар спољних послова приватно обавестио Филипа Христића да је наименован да учествује у ванредној мисији у Цариграду 31. јануара 1877. године. Циљ мисије били су преговори с Портом за закључење мира после рата 1876. године. У мисију с Христићем ишли су још и Димитрије Матић и Алекса Пачић као драгоман.³⁷

Када су српски посланици стигли у Цариград, прво су ступили у контакт с британским и америчким отправником послова, дописницима *Тајмса* и *Дејли шелеграфа*. Британија се залагала да се мир између Турске и Србије што пре закључи. Христић је запазио да су их Турци љубазно дочекали, велики везир Етем-паша³⁸ није био нервозан, Сафет-паша био је предусретљив и пријатан. Други отправници послова пријатељски су

³⁴ Абдул Азиз је био турски султан у периоду од 1861. до 1876. године.

³⁵ Сирванли Мехмед Рушди-паша је био велики везир у периоду од априла 1873. до фебруара 1874. године.

³⁶ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Јовану Мариновићу, 6/18. фебруар 1874. године.

³⁷ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу 1870. го 1873. и од 1877. го 1880*, 239; В. Н. Sumner, *нав. дело*, Oxford 1937, 229–254, 255–272.

³⁸ Ибрахим Едем-паша је био велики везир у периоду од фебруара 1877. до јануара 1878. године.

дочекали Христића и Матића. По Христићу, саветник при руској амбасади Александар Нелидов мудро је и искрено разговарао са Србима.³⁹

Мировни уговор потписан је у виду протокола, потписале су га обе зараћене стране, што Османлијама није у потпуности одговарало јер је представљало преседан. До тада су мировни уговори били доношени султановим ферманом.⁴⁰

После потписаног мировног уговора мисија Филипа Христића и Димитрија Матића била је завршена и могли су да се врате у Србију. Међутим, Турци су дали назнаке да би били увређени ако би сви чланови српске делегације напустили Цариград. Зато је одлучено да се Алекса Пачић врати у Београд с турским послаником Пертеф-пашом, који је кнезу Милану званично уручио протокол, а да Матић и Христић остану још неко време. Напустили су луксузни хотел у којем су до тада боравили јер им је био прескуп. Турско гостопримство у богатом хотелу са салоном, у којем су примали посете, много их је коштало због великих бакшиша.

Ристић је послао телеграм са захтевом да се Матић врати 3/15. марта 1877. године, док је Христић добио инструкције да до даљег остане у Цариграду. Међутим, Христић је у Матићево име замолио да други посланик остане још два-три дана у Цариграду, да се опрости са цариградским дипломатама и да би обишао Цариград, што до тада није стигао да учини.⁴¹

Христић је имао част да присуствује отварању првог османског парламента који се 20. марта 1877. године састао у престоној сали палате Долма бахче, у то време највећој престоној сали у целој Европи.⁴² Парламент је отворио султан Абдул Хамид⁴³ беседом која је трајала 20 минута. Прва турска скупштина тада је обавештена о протоколарном миру који је закључен са Србијом.⁴⁴

Христић је запазио да се у царевини, упркос томе што је Османска империја настојала да се ослободи туторства европских сила, ништа није променило. Упркос реформама, у империји су и даље постојале „старе предрасуде, стара апатија и бахатост, старо просипање и стара корупција, стара насиља, с једне стране, и стара патња и старе несреће, с друге – изузимајући банкротство, што је ново, и пропаст што предстоји и што ће

³⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, 136–138.

⁴⁰ АС, ПО 194 – к26, 16. фебруар 1877.

⁴¹ *Исјо*, 144–149; АС МИД ПО, МФР 43, Јован Ристић Филипу Христићу, Београд 2/14. март 1877. године.

⁴² Турски *Долма Бајче* што значи „башта за тиквице”.

⁴³ Султан Абдул Хамид (1876–1909).

⁴⁴ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Министру иностраних дела Јовану Ристићу, 8/20. март 1877. године; АС МИД МФР 43, Филип Христић Јовану Ристићу, 8/20. март 1877. године.

још новија бити”. У телеграму неколико дана касније Христић је јавио да су изгледи за избијање новог рата све очигледнији јер је Порта одбијала да испуни српске захтеве.⁴⁵

Српска агенција у Цариграду и даље је била у финансијским тешкоћама. Српски службеници агенције са Христићем на челу морали су да траже јефтинији смештај. Христић је располагао са два драгомана и био је без секретара. Због тога је од Ристића тражио да му пошаље сина Милана Христића у Цариград.⁴⁶

Христићу је служба у Цариграду тешко падала због ограничених новчаних средстава. Тражио је од Ристића да се реши да ли ће њега наименовати за српског представника или неког другог: „Ако имате при руци човека који ће Вас усрдније и ревносније од мене послужити, Богом вам просто, наименујте га па нека буде крај”. Христићу је било важно да се ово питање реши јер се налазио у непријатном, несигурном и тешком положају уочи избијања руско-турског рата 1877–1878. године, пошто су Турци почели да сумњају и у њега и у српске намере.

Британски амбасадор Лејард⁴⁷ био је послат у Цариград да би покушао да спречи руско-турски рат саветујући интервенцију великих сила. Британија је, међутим, закаснила у својим намерама и руска војска је прешла преко Прута и објавила Турској рат.

Уочи избијања руско-турског рата Лејард је у свом извештају навео да му је Христић, кога је познавао још из времена Христићеве мисије са кнегињом Јулијом у Великој Британији 1863. године,⁴⁸ дошао у посету 24. априла 1877. године. Од тада је Христић био стални гост у резиденцији Лејардових.

Због избијања руско-турског рата Ристић и кнез одлучили су да званично поново не успостављају српску агенцију у Цариграду и редовног агента. Одлучено је да Христић остане на тој дужности неформално и да му се обезбеде средства из буџета за издржавање. Одређен је да буде вршилац дужности агента, а Ристић га је упутио да о томе обавести Порту.⁴⁹

⁴⁵ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић министру иностраних дела Јовану Ристићу, 11/23. март 1877. године; АС МИД ПО МФР 43, Филип Христић Јовану Ристићу 14/26. март 1877. године.

⁴⁶ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, 158–159.

⁴⁷ Остин Хенри Лејард (1817–1894), британски дипломата и политичар, велики путник, археолог, историчар уметности, колекционар и писац. Био је рођен у Паризу, а пореклом је из хугенотске породице. Један део свог школовања провео је у Италији, као и у Енглеској, Француској и Швајцарској. У Цариграду се упознао с британским амбасадором сер Стратфордом Канингом. У периоду од 1845. до 1866. године бавио се археологијом. У време мисије Филипа Христића био је на положају државног подсекретара у Министарству спољних послова.

⁴⁸ Види: Ј. Пауновић Штерменски, *нав. дело*, 139–165.

⁴⁹ Исто, 246.

Маја 1877. године, непосредно на почетку руско-турског рата, Христић је констатовао: „Откако су топови почели говорити, дипломација је у Цариграду ућутала”.⁵⁰ Односи страних посланика у Цариграду одсликавали су став сила и других држава према сукобу Русије и Турске.

Поново боравећи у Цариграду током летње сезоне, Христић је, као и остале дипломате, морао да нађе смештај на Босфору. Обавестио је Ристића да у Цариграду може да остане до почетка јуна, а да онда и сам мора да пође у Терапију или Бујукдере, што је опет изискивало нове финансијске трошкове.⁵¹

Према запажању Чедомиља Мијатовића, дипломате, велика турска господа и богатији Грци и Јермени у Цариграду су лето, тј. период од првог јуна до краја септембра, проводили на Горњем Босфору. То сучинили више због моде него због непријатних цариградских климатских прилика.⁵²

Током летњих месеци Христић је морао да прелази Босфор скоро свако јутро пловећи из Терапије у Златнир и враћајући се свако вече из Златног рога у Терапију. Пароброди за Босфор полазили су у одређеним временским интервалима од моста султанове мајке. Неки су пловили само европском обалом, неки само азијском, а неки су ишли у „цик-цак” између Европе и Азије. Ову вожњу је Чедо Мијатовић окарактерисао као најлепшу шетњу– „проходњу” у Цариграду. Читаво цариградско више друштво могло је бити виђено на „крововима лађа”: европске дипломате са својим госпођама, турски министри, паше и виши официри, Грци, Јермени, великодостојници у служби Порте и грчке владике.⁵³

Центар друштвеног живота на Горњем Босфору био је велики модеран хотел Летња палата. Изграђен је у хладовини, са великом терасом изнад простране баште пуне цвећа са погледом на Босфор и анадолску обалу. Имао је сопствени оркестар и балску дворану. Летња клима на Босфору била је веома пријатна, са мало кишних дана и поветарцем који долази са мора.

Ипак, по завршетку лета односи Османског царства и Србије заостри-ли су се под притиском Русије. Христићев боравак у Цариграду био је овог пута прекинут због тога што је по инструкцијама српске владе 14. децембра 1877. године Османском царству објавио Други српско-турски рат.

Почетком децембра 1877. године Христић је, као што је већ речено, постао редован гост у британској резиденцији брачног пара Лејардових. Долазио је на уобичајени поподневни чај и мадам Лејард је забележила

⁵⁰ АС, МИД ПО, МФР 43, Филип Христић Јовану Ристићу, 19. април/1. мај 1877. године.

⁵¹ *Исио*, 170; АС МИД ПО, МФР 43, Филип Христић Јовану Ристићу 22. април/4. мај 1877. године.

⁵² Ч. Мијатовић, *нав. дело*, 214–215.

⁵³ *Исио*, 74–75.

да је у то време већ био у очају због гласина да су српске трупе прешле границе турског царства. Присуствовао је и свечаним дипломатским вечерама са великим бројем других дипломата.⁵⁴

Британски амбасадор Хенри Лејард сматрао је да је Србија Османском царству објавила рат без провокације и било каквог узрока. По њему, Србију је на овај издајнички и нелојалан корак према Турској наговорила Русија, упркос великодушном понашању Турске царевине после Првог српско-турског рата. Ипак, Лејард је помогао Христићу да се безбедно укрца на брод и напусти Цариград.⁵⁵

По завршетку рата Јован Ристић је октобра 1878. године одредио да се српско представништво у Цариграду подигне на ранг посланства. За првог српског изванредног посланика и опуномоћеног министра у Турском царству указом од 1. новембра 1878. године наименован је Филип Христић.⁵⁶

Христић се вратио као српски посланик у Цариград 17. новембра 1878. године.⁵⁷ Овог пута је у Истанбул допутовао с највећим почастима. У возу је имао „салон вагон”, а на броду „велику кабину” само за себе, а његова два чиновника имала су своју кабину. Капетан брода му се посебно извињавао што није имао могућности да на броду истакне српску заставу. Море је било мирно, а у Цариграду га је дочекало лето. Христић је тада дошао први пут у Цариград као посланик независне државе. Од Ристића је затражио кнежеву слику да би је изложио у салону посланства као обележје да је Србија од тада имала независног владара.⁵⁸

Упркос свему томе Христић је поново морао да чека на свечану „аудијенцију” код султана иако је код страних дипломата био приман као посланик независне државе. Христић је у Цариград стигао пре шпанског посланика, у среду је сазнао да је пријем шпанског дипломате заказан за суботу, а његов тек за понедељак. Оба посланика имала су ранг *envoye extraordinaire et Ministre plenipotentiaire*. Сматрајући да брани част своје младе независне државе, Христић је у четвртак рано ујутру послао драгомана министру спољних послова, на кућу. Драгоман је министра пронашао код куће и поручио му да Христић овакав план посета неће

⁵⁴ Enid Layard, *Twixt Pera and Therapia, The Constantinople Diaries of Lady Layard*, Edited by Sinan Kunalalp, Istanbul 2010, 73–74.

⁵⁵ Ј. Пауновић Штерменски, *нав. дело*, 293–317; Е. Layard, *нав. дело*, 76; Sir Henry A. Layard, *The Queen's Ambassador to the Sultan, Memoires of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877–1880*, edited by Sinan Kunalalp, Istanbul 2009, 203–205.

⁵⁶ Нови закон је одређивао да дипломатска представништва имају по потреби једног или више секретара и исто толико придодатих званичника, с платом или без плате. Тумаче или драгомане, који су могли да носе и титулу секретара тумача, могла су имати само дипломатска представништва на Истоку. Bogdan Lj. Popović, *Istorija ministarstva inostranih dela Srbije*, Beograd, 2005, 111–112.

⁵⁷ Ј. Пауновић Штерменски, *нав. дело*, 317–336.

⁵⁸ *Писма Филија Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, 202–203.

примити и да ће тражити нужне инструкције од своје владе. Да не би дошло до дипломатског инцидента, решено је да Христић буде примљен код султана у понедељак, а шпански посланик после њега, у уторак.⁵⁹

Поређења ради, занимљиво је навести чињеницу да је Владан Ђорђевић априла 1897. године, чак 27 година касније, када је без одобрења српске владе напустио свој положај, по повратку на дужност чекао шест недеља на аудијенцију код султана иако је положај Србије као независне државе тада већ био увелико утврђен.⁶⁰

Када је напoкoн био примљен код турског владара, Христић се пријатно осећао. Имао је осећај да су Турци примили свог савезника у последњем рату, а „не човека чија је влада до јуче у крвавом боју с Портом била, у боју који је за ову онако несрећан и злокобан испao”. Христић је упозорио своје драгомане да обратe пажњу на начин на који султан говори јер је имао обичај да се посланицима обраћа тихим, дрхтавим и нејасним гласом и да на тај начин изговори неку непријатну алузију. Међутим, овог пута султан је говорио јасно.

Христића је султан примио у Јелдиз палати која се налазила ван града. Ишао је са троје дворских кола у пуној униформи. На уласку га је поздравио читав вод пешака. У самој палати дочекали су га министар спољних послова и први султанов секретар. Султан је био парадно обучен, носио је сабљу и турску звезду Османију на врату и на прсима. Христића је у овој посети пратио цео персонал српског посланства. Султан је изјавио да се нада да ће Христић допринети томе да се одрже пријатељски односи између Србије и Порте. Протоколарно се распитивао за здравље кнеза Милана, на шта је Христић одговорио да је кнез добро. Позвао је Христића, као и сав дипломатски кор, на пријем поводом првог дана Нове године.⁶¹

На дипломатском пријему Христић је као посланик Србије добио осмо место, испред шпанског, шведског, америчког, белгијског, италијанског, холандског и румунског министра резидента који су по дипломатском положају били испод Христића.⁶²

Аустроугарски амбасадор гроф Ференц Зичи организовао је дипломатски ручак у част Христића и шпанског посланика који су, као што је већ речено, у исто време стигли у Цариград. Христић је био позиван

⁵⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, 216.

⁶⁰ С. Рајић, *нав. дело*, 155.

⁶¹ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Министру иностраних дела Јовану Ристићу, 19/31. децембар 1878. године.

⁶² *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, 219; АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Министру иностраних дела Јовану Ристићу, 22. децембар 1878/3. јануар 1879. године.

на вечерње забаве код грофа Зичија, где је могао да поведе и свог сина Милана.⁶³

Следећи по реду, добродошлицу новопридошлим посланицима пожелео је британски амбасадор Лејард позвавши их на ручак. То је Христићу омогућило да одмах по повратку у Цариград поново успостави контакт са представником Велике Британије, да се укључи у друштвени живот у Цариграду, те да редовно посећује организоване соарее леди Лејард.⁶⁴

Од свих балова организованих у отоманској престоници најмање посећени били су балови у руском посланству. Скоро половина позваних гостију није се појавила, дошла су само три турска министра, а из царске палате нико. Ово је био резултат руског положаја после Берлинског конгреса и лоших односа руског посланика с грчким становништвом у Цариграду. Христић је ишао на бал што је показало да је Србија и даље у добрим односима са Русијом.⁶⁵

Ипак, неки страни посланици непријатно су се опходили према Христићу. Француски посланик Фурије му је отворено рекао да је пожелео да, у време када је Србија објавила други рат Турској, буде, приликом одласка из Цариграда, добро истучен и да би се радовао да се то догодило. Такође га је упозорио на то да Србија мора да буде у пријатељским односима са свим силама, а не да само показује своју наклоност према Русији.

Грчки патријарх је љубазно примио Христића желећи да одржи богослужење на Светог Андрију који је до тада сматран српским празником, тј. славом породице Карађорђевић. Међутим, Христић му је поручио да је Свети Андрија престао да буде српски празник и да није потребно да одржава службу. Патријарх се није одазвао овој Христићевој молби. Христић није био у цркви и није послао патријарху имена кнежеве породице да служба не би била служена у њихову част. Насупрот томе, Христић је сугерисао Ристићу да се кнежев рођендан одреди као дан који би српски посланици у иностранству славили као српски државни празник. Ипак, патријарх је у цркви за Светог Андрију помињао кнеза Милана, кнегињу и Србију, па су неки почели Христићу да замерају што није ишао на службу.⁶⁶

Иако је Христић као српски агент у Цариграду био уздигнут на ранг посланика другог реда, финансијски буџет српског посланства остао је исти. Христић није располагао новцем којим би могао да обезбеди плату за још једног чиновника нижег ранга. Ова чињеница много је узнемирала Христића који је због тога патио и морално и материјално. Сматрао

⁶³ E. Layard, *nav. delo*, 159–162.

⁶⁴ *Истио*, 206.

⁶⁵ *Писма Филија Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, 220–221, 223.

⁶⁶ *Писма Филија Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, 210–211.

је да „Без гаваза у Цариграду посланик није посланик нити се може користити својим правима и преимућствима”... Пред svakим послаником иде гаваз, свуда му страже презентирају, и сви момци наврат-нанос му врата отварају.” По Христићевим речима, још један чиновник коштао би посланство још шест лира.⁶⁷

Ристић и кнез Милан на крају су Христићу дозволили да запосли гаваза, али да га плаћа из буџета посланства намењеног за послугу. Христићу ово није одговарало јер му је буџет посланства био сувише мали. Тражио је Ристићу да му обезбеди новац којим би платио момка, али да то не чини из сопствене сујете већ зато што је желео да одржи карактер и престиж свог владара и земље. Ристић је Христићу пребацивао да је буџет цариградског посланства већи него сви остали, али је Христић одговарао да су његови трошкови и највећи.⁶⁸

Христић је запазио да у отоманској престоници и у целом царству из дана у дан опада вредност новца, а цене производа непрестано скачу.⁶⁹ У својим извештајима истицао је да је Отоманско царство у жалосном стању. Сматрао је да је цео систем тадашње турске управе потпуно уништен и указивао на скорашњу пропаст царства. По њему, турска империја је за свој опстанак могла да захвали само ривалству великих сила који ће јој још неко време продужити „мучни живот”. У најгорем стању биле су отоманске финансије, држави је претило банкротство и крајња невоља овладала је свим друштвеним слојевима друштва. Христић је мислио: „Дани су Турске, чини ми се избројани, пропаст је њена ту”. Сви политичари су сматрали исто, па чак и они који су били пријатељи турског опстанка. Нико више није имао вере у реформе и обнову Турског царства јер је било у тако тешком финансијском стању да се није могла спровести ниједна политичка комбинација. Чак је и Енглеска прекинула преговоре са Турском о зајму.

Турска је престала да плаћа своје дугове, али и да даје плате својим чиновницима и војсци. Глад и беда владали су међу чиновницима, незадовољство и несигурност у војсци. Владао је страх и забуна на Порти, а још више у околини султана „све је као без главе”.⁷⁰

Фебруара 1879. године енглески амбасадор напустио је Истанбул због душевне болести и отишао за Енглеску. После његовог повратка Христићеве посете Лејардовима нису више биле тако честе.⁷¹

⁶⁷ Исто, 214.

⁶⁸ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880), 228–229.

⁶⁹ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Министру иностраних дела Јовану Ристићу, 19/31. децембар 1878. године.

⁷⁰ АСАНУ, Президијална писма Филипа Христића, сиг. 10086, Филип Христић Министру иностраних дела Јовану Ристићу 19/31. јануар 1879. године; АС, МИД ПО 1879, МФР 53, Филип Христић Јовану Ристићу, Пера 2/14. марта 1879.

⁷¹ Е. Layard, *nav. delo*, 175.

Христић је у Цариграду чуо да се кнез Милан и Ристић спремају да га преместе за посланика у Бечу. Оваква одлука није му одговарала. Молио је кнеза и Ристића да га не премештају из Цариграда јер му је положај изванредног посланика и опуномоћеног министра у Отоманском царству изузетно одговарао. Ристићу је навео као посебан разлог своје здравље – босфорска морска клима изузетно му је пријала.⁷²

Христић се лета 1879. године настанио у Јеникеју, селу поред Терапије. Ограничена финансијска средства нису му дозвољавала да борава у омиљеном летовалишту цариградских дипломата.

Христића је почело да брине да губи добре позиције унутар дипломатског кора у Цариграду због непостојања конзуларне конвенције између Србије и Турске. Очекивао је да се положај српског посланика усагласи са независношћу српске кнежевине и да посланик добије иста права која су дата Румунији и која уживају све државе у Отоманском царству.⁷³

Христић није стигао да склопи поменуту конзуларну конвенцију пошто је добио наименовање српског изванредног посланика и опуномоћеног министра у Бечу. Иако је у августу желео да напусти Османско царство, почетком октобра писао је Ристићу да неће бити у могућности да напусти Цариград пре априла следеће године.⁷⁴

Наименовање за српског посланика у Бечу Филип Христић је коначно примио децембра 1879. године. Приликом одласка по протоколу је морао да преда опроштајно писмо на Порти. Напустио је Цариград после тринаест месеци, почетком фебруара, и пристигао у Беч 8/20. марта 1880. године. Тиме је завршен његов дугогодишњи боравак у Цариграду.

Свакодневни преговори са турским дипломатама током дужег временског периода утицали су на Христићев карактер и расположење. У октобру 1872. године, по повратку са босфорске обале, Христић је написао Ристићу: „Међер (дакле) ти, ништа мучније и непријатније нема него што је положај у Цариграду српског заступника. Ја се дивим како си ти могао овде тако дуго остати. Чудо ће право бити ако ја одем из Цариграда, не покваривши сасвим и не почупавши се за косе с Турцима. Кад другога будете слали уместо мене, чувајте се да пошаљете човека овако нервозна као што сам ја; то би за њега била беда и несрећа.”

Занимљиво је истаћи да је Христић себе у овом случају видео као нервозног човека мада се из мноштва његових писама и рукописа која су била доступна истраживачу није могао извући такав закључак. Одавао је слику сталоженог и промишљеног дипломате кога је турска спорост понекад могла да избаци из такта.

⁷² Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880), 242.

⁷³ Исио, 265.

⁷⁴ Исио, 284.

Турци су изазивали узнемиреност и код других српских изасланика у Цариграду. Најпознатије српске дипломате са намештењем у Цариграду у 19. веку реаговале су на потпуно исти начин. Најгоре је код Турака прошао Аврам Петронијевић, као један од српских депутата. Пошто је Србија у то време била у процесу стицања аутономије од Порте, он је 1820. године био заробљен и у заточеништву провео чак пет година. Када је Народна скупштина у Крагујевцу почетком фебруара 1825. године одлучила да поново пошаље депутацију у Цариград, Петронијевић је опет био предвиђен да буде један од чланова. Он се, међутим, оштро успротивио чак и кнезу Милошу уз оправдање да је већ доста времена провео у Цариграду.⁷⁵

Од свих српских дипломата Јован Ристић је био први који је успешно успео да заврши своју мисију код Турака. Током преговора претећи ратом заузео је такав став да је страна дипломатија веровала да су Срби спремни „сутра се ухватити са Турцима за першине.”⁷⁶ Користећи, наизглед, другачију технику у преговорима са Турцима него његови наследници, Јован Ристић је, уз подршку кнеза Михаила, ласкајући и на крају подмиђујући султана, успео да после седам година испуни своју мисију и Србији 1867. године обезбеди управу над градовима у Кнежевини. Упркос свом успеху Јован Ристић се ипак са ужасавањем сећао свог боравка у Цариграду говорећи да му је тај град толико досадио да не би желео да му ниједна кост после хиљаду година тамо доспе.⁷⁷

Стојан Новаковић је постављен на место српског посланика у Цариграду 1886. године и на том положају провео је шест година. За разлику од осталих посланика свој метод рада Новаковић је заснивао на туркофилској политици. Међутим, и поред тога употребљавао је исти начин преговарања као и остали поменути депутати, капућехаје и посланици: мољакање, опомињање, досађивање и непрекидно објашњавање да Србија жели с Турском у миру да живи.⁷⁸

Владан Ђорђевић је, у време када је Србија већ поседовала статус суверене краљевине, такође имао непријатна искуства са Турцима док је био на дужности српског посланика у Турском царству: ухватио га је ковитлац цариградске хистерije и више му се није дало разумом расуђивати.⁷⁹

Чедомил Мијатовић је постао српски посланик у Цариграду 1900. године. Као уметничка душа увидео је одмах све лепоте Цариграда. Због тога је и написао путописно дело мемоарског карактера *Цариградске слике*

⁷⁵ Радомир Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*, Београд 2012, 23–35.

⁷⁶ Јован Ристић, *Прейиска између кнеза Михаила Обреновића III и српског засиљника у Цариграду Јована Ристића 1860–1861*, Београд 1897, 16.

⁷⁷ Ј. Пауновић Штерменски, *нав. дело*, 408.

⁷⁸ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, Београд 2012, 26–27, 33.

⁷⁹ С. Рајић, *нав. дело*, 153.

и њриликe, које на одређен начин осликава живот свих српских дипломата у Турском царству, па самим тим и Филипа Христића. Иако је Мијатовић одмах био примљен код султана Абдул Хамида да би предао акредитивно писмо, када је покушао да испуни циљ своје мисије, да султан нареди да изабрани православни митрополит буде одмах посвећен и постављен на дужност, чекао је на аудијенцију четири недеље. Када је напoкoн успео да буде примљен код султана, забележио је следеће: „Али, уместо да претресем посвећење архиепископа, Абдул Хамид потроши време на причу о шкотском вискију и оговарање Енглескиња. Мој дипломатски напор доживео је потпуни фијаско.”⁸⁰

Оваква дипломатска ситуација уз спорост, незаинтересованост и неспособност турских дипломата изазивала је код свих српских посланика поред нервозе и незадовољство и меланхолију.

Због тога је Филип Христић, као и много касније Владан Ђорђевић и Чедомиљ Мијатовић, уочио да у Источном питању једна, у одређеном моменту најутицајнија велика сила може више да утиче на Порту него све остале заједно и да је утицај великих сила једино што може да надјача и утиче на турску државну политику.⁸¹

Крајем 19. века када је завршио своју државничу и дипломатску каријеру и коначно се скрасио у Београду, Христић је као успомену на свој дуг боравак у Цариграду и преговоре са Турцима у својој кући на Топчидеру саградио турски салон са миндерлуцима постављеним у круг. Упркос свом негодовању на живот у Цариграду Христић је очигледно упоредо и уживао у турској друштвеној средини.⁸²

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

FILIP HRISTIĆ IN THE CONSTANTINOPOLE SOCIAL LIFE

by

Jelena Paunović-Štermenski
University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of History
ČikaLjubina 18–20, Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: jpaunovi@f.bg.ac.rs

SUMMARY: Filip Hristić was a Serbian statesman and a diplomat who had some influence on Serbian political scene during the 19th century. His handling of his duties and social life among diplomatic representatives in Constantinople from 1870's to 1880's, with

⁸⁰ Чедомиљ Мијатовић, *Успомене балканској дипломатије*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, Београд 2008, 74–88.

⁸¹ С. Рајић, *нав. дело*, 156.

⁸² Милан Јовановић Стојимировић, *Силуете стариј Београда*, Београд 2008, 304.

interruptions, contributed to strengthening of the Serbian Principality independency from the Ottoman Empire. As a French student and a state scholarship holder accustomed to both life in the West and Balkan working environment in Belgrade, he had to find his way in the hectic Turkish capital at the crossroads between East and West.

Hristić's biggest contribution to the Serbian politics in Constantinople was his ability to talk to all Constantinople representatives of the foreign powers in a friendly way.

Hristić's diplomatic missions in Constantinople contributed to the research of the development of Serbian diplomacy from the separate missions to the permanent legations when Serbia became independent from the Ottoman Empire. These missions also depicted diplomatic life in Turkish capital and Turkish diplomatic protocols. It can be concluded that Hristić successfully adapted to the diplomatic life and Constantinople social scene.

KEYWORDS: Filip Hristić, Constantinople, social life, diplomacy, Serbia, Ottoman Empire

Нашаша Милићевић

„ЈАВНОСТ” У СРБИЈИ О НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ 1941–1944.*

САЖЕТАК: У раду се анализира како је „јавност” у Србији тумачила и видела Независну Државу Хрватску. Указује се на ограничења и проблеме који су пратили активност српске „јавности” у сагледавању овог питања, попут окупације и хрватско-немачког савезништва. Посебно су разматрани понашање, ставови и погледи званичне и незваничне српске јавности, међу којима је приметна разлика у деловању. Рад је писан на основу архивских извора, штампе, дневничких и мемоарских записа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: „јавност”, Србија, Независна Држава Хрватска, Други светски рат, пропаганда, избеглице

Србија и Хрватска су, после слома југословенске државе у кратком Априлском рату 1941. године, кренуле различитим путевима, као суседи који су имали тешке и оштре односе.¹ Србија је, за разлику од Хрватске, која је постала „независна држава” и савезница Немачке, била територијално сведена скоро на преткумановске границе и била је под директном војном окупацијом Немачке. То је одредило сваку активност Србије и успостављеног домаћег апарата власти, као и могућности да српска „јавност” о важним питањима државе и друштва, попут настанка и трајања Независне Државе Хрватске (НДХ), јавно изнесе своја мишљења и ставове. Стога је анализа односа српске „јавности” под окупацијом о било којој теми, а посебно о НДХ, сложен проблем, који изискује веома пажљив и опрезан приступ. Најпре, мора се поставити питање о томе да ли у рату и окупацији једне државе и друштва може постојати јавност.

---

* Рад је настао у оквиру пројекта „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници” (№ 47027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji 1941–1944. Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. 1 (1941–1942), Beograd 1979, 239–243.

Према мишљењу неких теоретичара, ако у неком друштву нема политичке слободе, онда не може постојати ни јавност.² Из тога произлази да нема ни говора о томе да окупирано друштво може да има неку сопствену јавност и шансу да јавно расправља о битним друштвеним и државним пословима. То је у супротности с већ наметнутом контролом путем војне силе и наредби. Друштву које је окупирано не преостаје много могућности, чак и онда када постоје средства масовне комуникације и службено јавно мњење. Заправо, уместо јавне дебате и јавне дискусије успоставља се политичка пропаганда и агитација, а јавност као мерило слободе изостаје.³ У окупираним друштвима, као што је то српско друштво под окупацијом, постоје бројни листови и новине, али они су „службени” листови и новине. Над њима је спроведена строга контрола онога шта се сме а шта се не сме објављивати, како од представника окупационе власти тако и од домаћег Одељења за пропаганду при Савету комесара, односно при влади Милана Недића.⁴ Осим тога, српска власт је, с обзиром на то да је имала веома напете односе с НДХ, била свесна да због окупације своје територије и немачко-хрватског савезништва не може да се јавно супростави слободној пропаганди Хрвата против Срба. Зато је у једном предлогу она инсистирала на тајној пропагандној акцији, бар у Србији.⁵ Треба поменути да је постојала наглашена разлика између онога што је јавно видљиво и онога што је невидљиво у новинама и гласилима и начина на који се понашала српска власт у практичном деловању према Хрватима у Србији или према Хрватима која су долазила у Србију из Независне Државе Хрватске. Она је преко својих органа (на пример полиције) пажљиво проверавала свако лице за које се сумњало да подржава усташки режим или да у земљи врши усташку пропаганду.⁶

Из свега претходно реченог логично се намеће питање: да ли је могуће истражити виђења и ставове „јавности” у Србији према Независној Држави Хрватској? Мислимо да је могуће из више разлога. Најпре, о овој теми не постоје посебни радови. Друго, иако су обликујући чиниоци јавности окупација и цензура, постоји нешто што можемо назвати псеудојавношћу. Треће, неки теоретичари показују да у друштву не постоји само једна јавност,

² Ljubomir Tadić, „Јавно мњење”, у: *Enciklopedija političke kulture*, Београд 1993, 457–468.

³ Исто.

⁴ У оквиру немачке окупационе власти деловало је Пропагандно одељење за Србију, које је било непосредно потчињено Пропагандном уреду немачке Врховне команде. Оно је контролисало Београдску радио-станицу, цензуру, штампу, издавачку и културну делатност (М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*..., 20).

⁵ Архив Србије (АС), Земаљска комисија НР Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (Г25), ф XVII, бр. 149, Како би требало водити антихрватску пропаганду.

⁶ Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда – Специјална полиција (УГБ, СП), II-14/1, K141/31.

већ више јавности.⁷ На пример, у нашем случају могуће је издвојити званичну и незваничну јавност. Четврто, ако се прати званична јавност, у смислу јавно изреченог мишљења и става о питањима проистеклих из односа Србије и НДХ, онда је, како показују досадашња истраживања из других наука, и необјављивање неке вести такође информација, односно показатељ тренутног политичког става.⁸ Пето, ако се анализира незванична јавност, стање је потпуно другачије. У њу су се слиле све оне вести које нису могле бити јавно изречене, због чега је она показивала живу активност.

ЗВАНИЧНА ЈАВНОСТ: ЋУТЊА КОЈА ГОВОРИ ВИШЕ ОД РЕЧИ

Званична српска јавност је у свом односу према НДХ била, осим првих неколико месеци, током читавог периода окупације наглашено пасивна, или, боље речено, пасивизирана. Строга цензура, пре свега немачке окупационе власти, није дозвољавала да се у јавним гласилима и новинама јавно износи или пак појави било какво негативно или критичко мишљење о свом савезнику. То је, с друге стране, била принуђена да поштује и српска власт под окупацијом. Онда када се догађало да нека вест није по вољи хрватске власти, ова је интервенисала директно код немачке окупационе власти, или је то од краја 1941. године чинила преко званичног конзуларног представника у Београду.⁹ Такве ситуације нису излазиле у јавност, али су представљале додатни притисак на српску власт.

„Јавност” у Србији је, углавном, могла само да прати разноврсне информације о НДХ које су се појављивале у јавним гласилима, али без неких већих могућности да реагује или изнесе своје мишљење о њима. Оне су у првим годинама окупације биле знатно бројније него у каснијем периоду, током 1943. и 1944. године. То је и логично, пошто је у питању део бивше заједничке државе, који не само да је прогласио независност већ је у свом саставу имао готово милион и деветсто хиљада Срба¹⁰. То је,

⁷ О томе више у: Zorica Tomić, *Komunikacija i javnost*, Beograd 2007.

⁸ Zlatko Isaković, *Uvod u propagandu*, Beograd 1991, 81.

⁹ Поменимо случај из 1943. године, када је, због написа у београдским новинама, дошло до интервенције Министарства вањских послова НДХ, а на жалбу Хрватске радничке коморе, код Опунмоћеника спољних послова при Војном заповеднику Србије. Немачка власт је у одговору истакла да жалба није основана, као и да је хрватском конзуларном заступнику „познато, да целокупна штампа на подручју Командујућег генерала и Војног заповједника Србије подлежи њемачкој цензури. Ова будно пази на то, да нити једна од савезничких држава Осовине у било којој форми, било директно или индиректно буде нападнута. Није дозвољено нити једним новинама нити илустрованим листовима који излазе у овој земљи, да било и само из далека Хрватску државу, њезине великодостојнике или институције изсмјехава” (Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995, 259–260).

¹⁰ У НДХ је живело око 1.847.000 Срба, што је представљало једну трећину свих становника новообразоване државе (Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane*

неминовно, izazvalo велику заинтересованost и српских власти и српске „јавности” под окупацијом за дешавања у НДХ. У исто време, код њих се појавила и озбиљна забринутост за судбину Срба, нарочито после првих законских аката и оштрог поступања према Србима у НДХ. Међутим, због окупације и цензуре, вести о НДХ су углавном „неутралног” карактера, односно лишене су вредносне оријентације. Могло би се рећи да оне представљају низ чињеница о новој држави из којих су изостављени бројни компромитујући елементи који су пратили прве фазе образовања државе. При томе, информације су углавном преузимане из хрватских новина или преношене из агенцијских кућа, као што је немачка агенција ДНБ (*Deutsches Nachrichtenbüro* – Немачки сервис (биро) вести) или из листа *Donauzeitung*.¹¹ По бројности, међу информацијама преовлађују политичке вести. Тако је српска „јавност” могла да прати како се уобличавала нова држава, који су њени нови садржаји и устројство. Поред проглашења НДХ за краљевину, „јавност” у Србији је могла да сазна за састанке хрватских представника са највишим званичницима тог времена у Загребу, Берлину или Риму, за приступање НДХ Тројном пакту, о томе када су и које земље признале нову државу и успоставиле дипломатске односе, како су решавани гранични спорови са суседним државама и сл.¹² Можемо се запитати: како су и ове „неутралне” информације схватане, у којој мери је и њима, поред информативне, била намењена пропагандна улога? Да ли је српска „јавност” требало да, поредећи путеве којима су кренули Срби и Хрвати, сама изведе закључак како су Хрвати, у време када се чинило да су снаге Осовине непобедиве, одабрали праву страну?

Српска „јавност” могла је да се обавести тек узгредно из јавних гласила и новина о томе шта се дешава са Србима у Независној Држави Хрватској. И тада су информације углавном биле преузете из хрватских листова. Упоредо са садржајем Законских одредби о заштити аријевске крви и части хрватског народа, Законских одредби за одбрану народа и државе¹³, јавност је могла да сазна да су Срби, заједно са Јеврејима, морали

Jugoslavije 1941–1945, Београд 1981, 134).

¹¹ *Donauzeitung*, дневни лист, почео је да излази 15. јула 1941. године у Београду. Пратио је дешавања на „посебном подручју” југоистока Европе.

¹² Ево неких примера: „Немачка и Италија признале су самосталност Хрватске”, *Ойштинске новине*, 24. април, 3; „Румунска влада признала Хрватску”, *Ойштинске новине*, 9. мај 1941, 1; „Војвода од Сполета – Краљ Хрватске”, *Ойштинске новине*, 19. мај, 1; „Војвода од Сполета проглашен за краља Хрватске”, *Ново време*, 19. мај 2; „Хрватска приступила Тројном пакту”, *Ойштинске новине*, 16. јун 1941, 2; „Како је основана хрватска држава”, *Ново време*, 20. мај 1941, 3; „Италијанско-хрватским уговором утврђене су границе између Италије и Краљевине Хрватске”, *Ново време*, 20. мај 1941, 1; „Утврђивање хрватско-италијанске границе”, *Ново време*, 1. август 1941, 4; итд.

¹³ „Нови закон о заштити државе и хрватског народа ступио на снагу”, *Ойштинске новине*, 25. април 1941, 2; „У Хрватској је издана уредба о заштити аријевске крви и уредба о расној при-

да се у року од осам дана преселе из северног дела Загреба у друге делове града. Том приликом остало је испражњено 577 кућа са великим бројем станова.¹⁴ Осим тога, морали су и једни и други да предају радио-апарате.¹⁵ У исто време, „јавност” је могла да, међу све бројнијим огласима, уочи и настојања појединаца да своје виле или куће у Загребу продају или хитно замене за оне у Београду.¹⁶

Српска „јавност” је могла да прочита и да су хрватске трупе крајем априла 1941. године стигле на Дрину, али и тек овлашне констатације да је дошло до сукоба Срба и Хрвата.¹⁷ Убрзо је, захваљујући преношењу вести из загребачког *Новой листи*, сазнала и како треба да изгледају будуће границе НДХ. Оне су, за разлику од све ужих граница Србије, биле све шире, па је НДХ требало да се простире „од Драве до Дрине и од Дрине до Јадрана”. Стога је загребачки лист закључивао да ће „нова Хрватска” бити „не само велика по простору већ ће бити и богата по природним богатствима”.¹⁸ Већ 8. јула 1941. године српска „јавност” је обавештена и да је утврђена хрватска источна граница према Србији,¹⁹ а три месеца касније да је Хрватској припао и Земун и источни део Срема, те да је привредна граница Србије и Хрватске изједначена са политичком границом.²⁰ Упоредо са овим вестима, за српску „јавност”, а посебно за грађане Београда који су имали рођаке и пријатеље преко Саве, биле су од важности и објаве о стању саобраћајних веза и о начину на који је регулисан путнички саобраћај, као и гранични промет између Београда и Земуне.²¹

Треба поменути да је у званичној српској јавности изостала расправа о српско-хрватским односима у прошлости, као и расправа о последицама тих односа на стање у држави или по српске националне интересе. Ни

падности”, *Ново време*, 17. мај 1941, 5.

¹⁴ „Евакуисање Срба и Јевреја из северног дела Загреба”, *Ново време*, 17. мај 1941, 5; „Јевреји и Срби исељени из 577 кућа у Загребу”, *Ново време*, 18. мај 1941, 3.

¹⁵ „Јевреји и Срби у Хрватској морају да предају радио апарате”, *Ново време*, 17. мај 1941, 5.

¹⁶ *Ново време*, 25. мај 1941, 11; Исто, 26. мај 1941, 7; Исто, 3. јун 1941, 7; Исто, 20. јун 1941, 7.

¹⁷ „Хрватске трупе стигле на Дрину”, *Ојштинске новине*, 1. мај 1941, 1.

¹⁸ „Загребачки ‘Нови лист’ о границама Хрватске”, *Ново време*, 18. мај 1941, 3.

¹⁹ „Хрватска источна граница према Србији утврђена”, *Ново време*, 8. јул 1941, 2.

²⁰ „Привредна граница између Србије и Хрватске изједначена је са политичком границом”, *Обнова*, 10. октобар 1941, 6; „Привредна граница између Хрватске и Србије изједначена са политичком”, *Ново време*, 10. октобар 1941, 4.

²¹ „Сто хиљада Београђана пређе месечно у Земун”, *Ново време*, 29. август 1941, 5; „Привредно регулисање девизног и робног промета између источног Срема и Србије”, *Ново време*, 11. октобар 1941, 4; „Уредба о привременом уређењу малог пограничног промета између пограничне зоне Београд са једне и пограничне зоне Земун, односно привредне зоне источног Срема с друге стране”, *Обнова*, 13. октобар 1941, 5; „Издавање карата за прелаз у Земун и источни Срем”, *Ново време*, 15. октобар 1941, 5; „Обуштављен саобраћај између Београда и Земуне”, *Ново време*, 27. јануар 1942; „Дозвољен саобраћај Београд–Земун преко Саве”, *Ново време*, 1. фебруар 1942, 3; итд.

једном речју није се спомињала улога и одговорност Хрвата и хрватских политичких вођа за догађаје у Југославији. У „јавности” је, уместо тога, за све прошле и садашње проблеме у држави доминирало обележавање криваца у српском грађанском вођству.²² Њима су, после окупације, придодати комунисти, масони и грађанске вође који су били, како се наводило, у служби британских интереса и сл. Сасвим супротна ситуација владала је у Независној Држави Хрватској. Хрватска јавност је скоро свакодневно оптуживала Србе за угњетавање Хрвата. Она је Србе огласила и за главне виновнике рата против Немачке и сила Осовине.²³ Али могло је да се сасвим изузетно деси и да појединци јавно искажу у својим критичким разматрањима узрока пораза у Априлском рату и неке друге ставове. Тако је безимени аутор, потписан као „стари ратник-генерал”, веома стидљиво истицао да је пораз дошао и због „хетерогених осећања самих Југословена који су се у рату жалосно манифестовали”.²⁴

Званична српска јавност је под притиском немачке окупационе власти утихнула, али није потпуно заћутала. Било је појединаца, иако сасвим ретких, који су се одважили да о одређеним питањима која су се тичала Независне Државе Хрватске искажу свој став, покажу сумњу или пак критикују. Да ли се ту радило о чињеници да је свеприсутна цензура намерно заказала, или пак о томе да она није била довољно доследна? Веома оштро реаговање званичне српске јавности односило се на третман којем су били изложени Срби ван Србије, посебно у Независној Држави Хрватској. У првим месецима окупације званична српска јавност скоро да није смела да помене протеривање Срба из Хрватске. Готово бојажљиво је помињано њихово бежање преко Саве и Дрине у тежњи да „спасавају голе животе”. Најчешће је у званичним изјавама истицано да су Срби „дошли” или се „доселили” из „појединих покрајина бивше Југославије” односно из „окупираних крајева”.²⁵ Врло ретко је истицано да су то избеглице из Хрватске. То је видљиво у изјави комесара социјалне политике и народног здравља др Стевана Иванића, који је средином јуна 1941. године поменуо да је, поред „приличног броја” избеглих лица који је „дошао” из

²² Миодраг М. Савковић, „Српство је данас разапето на вољу и корист Енглеза, због енглеских фунти и америчких долара”, *Ойштинске новине*, 15. мај 1941, 3; Исти, „Ко је армиски генерал Душан Симовић”, *Ойштинске новине*, 30. мај 1941, 2; „Комесар Министарства правде г. Момчило Јанковић о увођењу наше земље у нови европски поредак: Морамо извести кривце за рат пред народни суд”, *Ойштинске новине*, 3. јун 1941, 1–2.

²³ Nikica Barić, „Politika Nezavisne Države Hrvatske prema Srbiji”, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2011, 115–126; „Изјаве поглавника хрватске државе г. Др. Павелића”, *Ойштинске новине*, 4. мај 1941, 2.

²⁴ „Узроци нашег пораза”, *Ново време*, 14. јун 1941, 3.

²⁵ „Обавештење избеглицима”, *Ново време*, 12. јун 1941, 3; „Изјава комесара Министарства социјалне политике и народног здравља”, *Ново време*, 18. јун 1941, 1–2.

Бачке, Јужне Србије, Босне и Срема, „известан број” дошао и из Хрватске.²⁶ Повремено се дешавало и да представници српске власти, попут комесара Милана Аћимовића, истакну да су избеглице морале у Србији да потраже заштиту, „пошто им је даљи опстанак на њиховим огњиштима немогућ”.²⁷ Српска „јавност” није избегавала да прокоментарише, па чак и „поздрави” изјаве које су најављивале промену става према дотадашњем тешком положају Срба у Хрватској. Један сарадник *Новој времена* је сматрао да промене у хрватској државној администрацији, а посебно „смене неких усташких функционера” током јула и првих дана августа 1941, представљају „веснике бољих времена и за Хрватство и за Српство”. Он је изражавао наду да оне нуде добру „гаранцију” за Србе у Хрватској да могу да „мирно живе у свом дому и огњишту” и да означавају „крај досадашњем нередовном стању”.²⁸ Посебан значај за Србе, сматрао је поменути сарадник, има прикључивање организација Хрватске сељачке странке „покрету садашњих управљача”. Он је у томе видео прилику, с обзиром на ранију сарадњу ХСС и Срба, једног мекшег и другачијег поступања према Србима, односно „примену хуманих мерила, санкцију правде и афирмације законитог реда и поретка”.²⁹ Велику пажњу у српској „јавности” изазвала је изјава др Мила Будака изречена у Вировитици у другој половини августа 1941. године. У њој је овај усташки функционер истакао да Срби немају везе са комунистима и оружаним отпором, као и да комунисти немају везе са „Српством”, ни са „српским православним народом који овде живи мирно...”. Изјава је била, ако је „буду следовала дела”, важан заокрет у политици према Србима, тумачио је један други сарадник *Новој времена*.³⁰ Због тога је он свој коментар закључио следећим речима: „После тешког искуства, плаћеног исувише скупо, ми смо спремни да на сутрашњицу гледамо са више поуздања, желећи да применом стриктне законитости буде остварено сношљиво стање за Србе у Хрватској”.³¹ Међутим, изгледа да су се и та јавна иступања поклопила са немачким плановима и интересима. Наиме, немачки војни заповедник у Србији генерал Данкелман (Dankelmann) је у првој половини августа 1941. године инсистирао да се ревидирају претходни договори са усташком влашћу о насилном пресељавању Срба из НДХ у Србију. Он је страховао да би тако велики број избеглица изазвао бројне проблеме како окупационој

²⁶ „Изјава комесара Министарства социјалне политике и народног здравља”, *Ново време*, 18. јун 1941, 1–2.

²⁷ „Основан је Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева”, *Ново време*, 19. јун 1941, 3.

²⁸ ЗВ. М., „Срби и прилике у Хрватској”, *Ново време*, 17. август 1941, 2.

²⁹ Исто.

³⁰ Д. М., „Нови став хрватске владе према Србима”, *Ново време*, 19. август 1941, 3.

³¹ Исто.

власти, тако и домаћој власти под окупацијом. Посебно се то односило на чињеницу да су избеглице могле да се придруже партизанима и појачају постојећи отпор против окупатора. Усташка власт је била принуђена да на конференцији одржаној 18. августа 1941. године у Загребу прихвати одлуку генерала Данкелмана.³² После тога уследиле су и помирљиве изјаве појединих усташких званичника.

Треба напоменути да је, ипак, најоштрије изјаве о стању Срба у НДХ изрекао изванредни комесар за избеглице Андра Поповић.³³ Он је можда први српски званичник под окупацијом који је обзнанио постојање логора за Србе у НДХ. Комесаријат за избеглице и пресељенике који је водио узимао је изјаве избеглих Срба одмах по доласку у Србију. Може се слободно рећи да је А. Поповић, без сумње, био личност која је највише знала о тешком стању Срба у НДХ. Стога су његови судови и мишљење имали посебну тежину. Он је сматрао да начин на који су Срби одвођени од својих кућа, прилике и њихов живот у логорима, представљао и представљаће „једну тешку историску оптужбу”.³⁴ Због тога је посебно био узнемирен хрватским тумачењем „одласка” Срба из Хрватске. Хрвати су били мишљења да је реч о „повратницима” у свој родни крај, а не избеглицама. Међутим, Андра Поповић је одлучно одговарао да не може бити ни говора о „повратницима”, већ само о „избеглицама и изгнаницима”. Они су, како је наглашавао, „МОРАЛИ” (подвучено у оригиналу, прим. Н. М.) да напусте своја огњишта, а не да се својевољно селе. Срби су, појашњава комесар Поповић, на подручју НДХ „аутохтони елемент”, а у многим крајевима су „чак и старији становници од самих Хрвата”. Стога се термин „повратници” може једино употребити за оне Србе који су се случајно, приватно или пословно, затекли пре 6. априла 1941. године на простору Хрватске. Али и они су се, како напомиње Андра Поповић, вратили у Србију непосредно после тог датума.³⁵

Било је веома суптилних одговора на писање хрватских листова. Тако је Милан Јовановић Стоимировић, уредник листа *Обнова*, узнемирен због коментара једног хрватског листа на његов чланак, био принуђен да узврати готово истом мером. Наиме, осјечки лист је оцењивао да су Срби „касно уви-

³² До тада је у Србију, према подацима Војног заповедника, легално пресељено 12.436 лица, а илегално 92.564, што је укупно износило 105.000 особа. Међутим, подаци Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача показују да је тај број до тада већ досегао цифру од око 200.000 Срба који су пребегли од терора усташке власти (S. Milošević, n.d., 153–154).

³³ Потпуковник у пензији инг. Андра Поповић био је први изванредни комесар Комесаријата за избеглице и пресељенике, који је основан крајем јуна 1941. године. На том положају је био до 20. октобра 1941, када га је заменио Тома Максимовић, директор фабрике обуће „Бата” (S. Milošević, n. d., 255).

³⁴ *Обнова*, 23. јул 1941, 5.

³⁵ Андра Поповић, „Изгнаници и избеглице а не повратници”, *Ново време*, 28. август 1941, 2; Исти, *Обнова*, 28. август 1941, 3.

дели” да је Србија, како је то у чланку написао М. Јовановић Стоимировић, „једна мала и сиромашна земља и да је наш народ један бројно мали и културно заостао народ”.³⁶ То је, према мишљењу аутора, „злуродо цитирање”. Али он се нада да ће интелектуални потенцијал избеглица омогућити Србији да се још више културно уздигне и остане верски толерантна, јер „на крају крајева, ни муслимане ни католике (и њихове свештенике) у Београду и у Србији није ни глава заболела после злосрећног 6. априла, као што их неће ни у будуће заболети, пошто они нису криви за нашу српску, културну заосталост него ми сами”.³⁷ То је заправо био одговор на супротну ситуацију која се одигравала у Хрватској. Није без значаја ни то што се у истом броју новина нашла и биографија др Јована Стефановића, декана Правног факултета у Загребу, који је у другој половини јула 1941. године, као избеглица, дошао у Београд. Он је, као велики стручњак за уставно и државно право, најпре примљен од највиших представника српске власти, а онда и запослен на београдском Правном факултету.³⁸

Званична српска јавност се критички одредила и према настојању Хрвата да изграде нови, чисто хрватски идентитет, што је значило негирање и брисање трагова присуства Срба у култури НДХ. Прво је српска јавност приметила да је средином јула 1941. године основан хрватски лингвистички институт, који је имао задатак да приликом састављања и издавања новог речника избаци све србизме. То је исто требало да спроведе и са свим књижевним делима, школским књигама и сл.³⁹ Затим је један језички зналац из Србије, потписан само иницијалима, пропратио одлике и последице реформе хрватског књижевног језика, чији је циљ био да изрази „хрватску националну индивидуалност, особине Хрватства као појма и као савремене реалности”.⁴⁰ Он је веома оштро оценио да је реформа стварањем великог броја нових речи и израза „покидала сва правила модерне лингвистике, нарочито у морфолошком и семантичком смислу.” Због тога је сматрао да хрватски језик „није много добио ни у својој еластичности а још мање у својој појмовној структури”.⁴¹ На сличан начин је виђена и новија хрватска књижевност која је имала исти задатак, да покаже „свеколике особине хрватског индивидуалног својства”. Њен смер је, како истиче сарадник *Обнове*, сав у знаку повезаности „етичких принципа и гесла усташке идеологије”. Међутим, изабрани књижевници, који су, како је био убеђен

³⁶ Милан Стоимировић-Јовановић, „Шта Србија очекује од избеглица на њеном тлу”, *Обнова*, 23. јул 1941, 3.

³⁷ Исто.

³⁸ „Наши нови суграђани: Др. Јован Стефановић настанио се стално у Београду”, *Обнова*, 23. јул 1941, 5.

³⁹ „Хрватски лингвистички институт избацује србизме из речника”, *Обнова* 14. јул 1941, 4.

⁴⁰ Рад. П., „Нови хрватски језик. Карактеристике извршене реформе”, *Обнова* 26. јул 1945, 5.

⁴¹ Исто.

поменути сарадник, били новчано издашно помогнути, нису до сада дали „ни једно веће дело”. Он је истицао и да је неопходно најпре бити талентовани литерарни творац, па тек онда фашистички функционер, како би књижевно стварање донело озбиљна постигнућа.⁴²

Званична јавност у Србији није имала могућности да буде предузимљивија и да у већој мери оцењује и приказује стање у Независној Држави Хрватској. Реаговала је онда када су јој то околности допуштале или када је то одговарало немачким окупаторима. Многобројне вести остале су непрокоментарисане, а неке нису смеле да се нађу на страницама јавних гласила, попут сведочења избеглих Срба или сукоба Срба и Хрвата у граничном појасу Дрине и Саве. Стога се може рећи да је ћутња наметнута званичној српској јавности говорила више од речи. Осетљиве вести које нису угледале светло дана постале су јавне тајне, које су људи знали, али су били принуђени да се праве да их не знају.

НЕЗВАНИЧНА ЈАВНОСТ: БУКА КОЈА СЕ НЕ ЧУЈЕ

Незванична српска јавност је, за разлику од званичне јавности, била много активнија. Пасивност јавних гласила, а и званичне јавности, подстицала је радозналост људи у трагању за обавештењима и нудила разноврсна тумачења и оцене. У немогућности да има тачну и званичну информацију, незванична јавност је бројним, разним и различитим каналима настојала да се информише о збивањима у Независној Држави Хрватској. Често су те информације имале карактер гласина.⁴³ Тај неформални вид преноса вести одвијао се усменим путем, од особе до особе. Због тога се приликом бележења таквих вести истицало: „прича се”, „допиру гласови”, „каже ми”, „чује се”, „слушали смо”, „шапатом се говори” и сл. Неретко им је првобитан извор био у стварном догађају, који је затим ширен усмено, али му је садржај мењан у току преношења. Нешто је неко додао, изменио или одузео од првобитне вести о догађају и тиме му дао своје виђење.

Очекивано велики одјек у незваничној јавности имао је терор усташа над Србима. Препричавала су се сведочења Срба избеглих из НДХ, којих је било у готово свим местима окупиране Србије. Шабачки прота Глигорије Глиша Бабовић готово редовно помиње приче избеглица „о страшном терору Хрвата према Србима”.⁴⁴ Брига и страх за опстанак српског народа се код незваничне јавности у Србији мешао са осећајем немоћи, беса и

⁴² Пар., „Нова хрватска књижевност”, *Обнова*, 9. август 1941, 6.

⁴³ О теоријском сагледању гласина више видети у: Hans-Joachim Nøjbauer, *Fama: istorija glasina*, Beograd 2010; Zlatko Isaković, *Uvod u propagandu*, Beograd 1991, 215–222.

⁴⁴ Глигорије Глиша Бабовић, *Дневник 1941–1944*, Шабац 2005, 78, Белешка од 16. јуна 1941; Исто, 79, Белешка од 23. јуна 1941.

ужаса, али и наде да ће српски народ опстати. За проту Бабовића било је несхватљиво да један народ „с којим смо стотине година делили судбину, живели заједно, да може бити тако непромишљен, луд и безобзиран према Србима. Зар они тако схватају „независну Хрватску“.⁴⁵ На једном другом месту он каже да „сви смо дубоко уверени да овако неморална, на невиној крви основана држава, а без својих жртава, не може ни опстати. Вапије крв толико невине деце, жена и људи проливена. Али та држава ће потрајати док је снаге у Немаца јер њима иде у рачун да се Словени међусобно кољу и убијају. Но преживеће српски народ и то зло и те жртве“.⁴⁶

Казивања избеглица била су додатно оснаживана гласовима о страшним призорима лешева побијених Срба који су готово свакодневно плутали Савом. Таквих прича нема забележених у јавним гласилима. Под притиском окупационих власти, њихово објављивање и ширење морала је да спречава и домаћа колаборационистичка власт. Оне су могле, с једне стране, да буду схваћене као акт пропаганде према Хрватима, а с друге су носиле озбиљну опасност по јавни ред и мир због великог присуства избеглица и огорчености становника Србије.⁴⁷ Међутим, без обзира на последице, није било могуће зауставити њихово ширење. Аритон Михаиловић бележи како су неки „видели леш младе у венчаној хаљини, свештеника, без сумње који их је венчао, и једног младог човека који је био привезан за младу, вероватно њен муж.“⁴⁸ Сличне или још теже слике убијених Срба остале су забележене у извештајима представника власти који су „хватали лешеве“ у реци Сави. Вероватно су и они, под тежином утиска тога што су видели, настављали да шапатам преносе вести даље. Тако су у мају 1942. године граничари у Забрежју у Сави и код села Белјине нашли осакаћене лешеве (без очију и носа), везаних руку или пак, ако их је више, међусобно повезане жандармским ланцима и закључане катанцем.⁴⁹ Са тим призорима често се суочавао и шабачки прота Бабовић приликом држања опела.⁵⁰

Посебну узнемиреност у незваничној јавности изазвала је вест о припајању Земуна и источног Срема НДХ у јесен 1941. године. Та узнемиреност је прешла у огорченост и згражавање због нових вести о злочинима над Србима у Срему. Говорило се да је до септембра 1942. године

⁴⁵ Исто, 87, Белешка од 20. јула 1941.

⁴⁶ Исто, 104, Белешка од 14. јула 1941

⁴⁷ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998, 194.

⁴⁸ Аритон Михаиловић, *Успомене из окупације*, Београд 2004, 15, Белешка од 29. јуна 1942.

⁴⁹ Војни архив (ВА), Недићева архива (На), к-20Б, ф2, р14 (даље: 20Б-2-14), Извештај Окружног граничног одреда округа Ваљевског о хватању лешева у реци Сави, стр. пов. 1456 од 6. јуна 1942 – Првом помоћнику команданта српске државне страже; ВА, На, 93-1-11, Извештај Окружног начелства окуга шабачког бр. 5047/42 од 2. јуна 1942 о три људска леша пронађена на реци Сави – Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту.

⁵⁰ Г. Бабовић, н. д., 341, Белешка од 23. априла 1942; Исто, 342, Белешка од 27. априла 1942.

пало 7.000 „недужних српских глава”. Истицало се и то да је „ужас да се онај ‘целат’ Еуген Кватерник усуди шетати по Сријему и по сријемским питомим селима.”⁵¹

Велико узбуђење у делу незваничне јавности, пре свега код грађана Београда и Земуна, изазвала су и писма која су носила потпис хрватског политичара југословенске оријентације др Првислава Гризогона, који је рат провео у Београду. Он је, у име „дијела београдских Хрвата”, писмено протествовао више пута, током 1941. и почетком 1942. године, против убијања и прогона Срба и држања католичког свештенства у погрому над Србима. Писма упућена београдском надбискупу др Јосипу Ујчићу, Милу Будаку и надбискупу Алојзију Степинцу умножавана су и ширена међу грађанима.⁵² У условима када се ни хрватски министри у избегличкој влади нису оглашавали против стања у НДХ, акт др Гризогона је за многе био храбар чин о коме се у незваничној јавности говорило с великим узбуђењем.⁵³

На ове вести надовезивале су се приче о сталним повредама границе између Србије и Хрватске. Хрватски војници су прелазили на српску територију, или су пак пуцали преко Дрине и Саве на српску страну. На пример, током фебруара 1942. године десило се више таквих инцидентата, када су усташе преко реке пуцале на пролазнике (обичне грађане и сељаке или представнике власти) који су се кретали путем Београд–Обреновац, смештен уз саму обалу реке Саве.⁵⁴ Велико узнемирење доживели су и грађани општине Умке када им су на кућама разбијени црепови.⁵⁵ Дешавала су се и бројна убистава српских избеглица на реци Дрини. Бежећи од усташке потере, они су покушавали да препливају реку и склоне се на српску територију. Међутим, усташе су их сустизале и убијале наочиглед и српских граничних служби и сељака из места уз границу.⁵⁶

⁵¹ А. Војиновић, n. d., 196, *Izvjешće iz Srbije* др Ante Nikšića, 22. рујан 1942.

⁵² Писма надбискупу Ујчићу и М. Будаку нису сачувана, али су углавном позната на основу сећања др Гризогона и чланова његове породице, као и његових пријатеља (Виктор Новак). Међутим, иако писмо упућено Алојзију Степинцу 8. фебруара 1942. носи његов потпис, Гризогону је после изласка из затвора (у ком је био од новембра 1941. до јануара 1942) порицао своје ауторство. Осим тога, због бројних преписа постоји више верзија тог писма, које се, како тврди Љ. Бобан, у језичком и стилском смислу разликују, па је питање његовог ауторства остало неразјашњено (Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivama избегличке владе 1941–1943. Izveštaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985, 278–292).

⁵³ А. Војиновић, n. d., 128, *Tjedno izvješće iz Srbije* др Ante Nikšića, 30. свибанј 1942.

⁵⁴ Ва, На, 206-1-18, Извештај окружног начелства округа шабачког бр. 1514 од 18. фебруара 1942. године о пуцању из Хрватске – Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту.

⁵⁵ Исто, Команда Жандармерије, обавештајно одељење, пов. бр. 541 од 23. фебруара 1942. године о пуцању усташа са Хрватске обале реке Саве преко Умке – Министарству унутрашњих послова.

⁵⁶ Тако је страдало тридесетак жена и деце почетком априла 1942. године, на обали Дрине, у близини места Бјеловац у Босни (Ва, На, 20-7-16, Извештај Начелства среза Азбуковачког, пов.

Било је и вести у незваничној јавности које су се брзо појављивале и још брже нестајале. Међу њима интересантна је вест која је крајем јула 1941. године кружила међу грађанима Шапца и избеглим Србима из Хрватске о томе да су Немци „одузели Хрватима независност” и да ће она „постати протекторат Немачке и Италије”. „Вест” је неколико дана била „ударна”, пре свега код избеглих Срба. Према њој, разлози „губитка хрватске независности” виђени су у томе што су Немци схватили да Хрвати воде лошу привредну политику, пошто су отерали с посла 100–150 хиљада српске радне снаге, али и у томе што су „обманули” Хитлера са бројем добровољаца. Гласина је изражавала наду избеглих Срба да долази крај НДХ и да се ствара могућност повратка Срба на своја огњишта, али и сумњу у хрватску способност да буду добри савезници Немцима. Наиме, говорило се да су Немци љути на Хрвате јер ови нису послали против Русије целу једну дивизију од 28.000 људи већ само 3.000, али и да су се они „разбегли”. У сваком случају, пошто се вест није обистинила, убрзо је престала да буде тема разговора.⁵⁷

Доста комешања у незваничној јавности изазвале су и неке вести у јавним гласилима. Тако се због „огорчења и увреде” коју су Хрвати нанели својим односом према Србима „са највећом радошћу” претресала вест о италијанско-хрватском разграничењу, у којем је Италија окупирала целу Далмацију, све до Црне Горе. То је, због бољег поступања Италијана према Србима, посебно радовало избеглице из Лике и Баније, али и друге Србе.⁵⁸

Гласови о немирима у Хрватској упорно су се одржавали и због чињенице да су се они стварно догађали (Срем, Босна и сл). О њима се у незваничној јавности непрестано приповедало. У себи су обједињавали наду, посебно код српских избеглица, да је усташка власт на измаку, али и подстицали жељу за отпором. „Вести” о немирима јављале су се у неколико верзија. Неке верзије су биле израз жеље да се догоди међусобни обрачун самих Хрвата, док су друге сведочиле о постојећем отпору усташкој власти. Тако су се у једној верзији тукле Мачекове и Павелићеве присталице у градовима,⁵⁹ у другој су се водили „крвави окршаји” усташа са партизанима,⁶⁰ а у трећој се говорило о „оштрим сукобима” између Италијана и усташа.⁶¹

Можда најбоља илустрација реакције незваничне „јавности” на стање у НДХ представља покушај формалног „линча”, 22. децембра 1941.

бр. 134 од 9. априла 1942 о повреди српске територије од усташа пуцањем из машинског оружја и бацања бомби – Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту).

⁵⁷ Г. Бабовић, н. д., 92, Белешка од 28. јула 1941; Исто, 94, Белешка од 30. јула 1941.

⁵⁸ Исто, 115, Белешка од 25. августа 1941.

⁵⁹ Исто, 148, Белешка од 24. октобра 1941; Исто, 354, Белешка од 28. маја 1942.

⁶⁰ А. Vojinović, n. d., 159, Izvješće iz Srbije dr Ante Nikšića, 22. srpanj 1942.

⁶¹ Исто, 169, Izvješće iz Srbije, 31. srpanj 1942.

године, неколико хрватских војника који су у пратњи Немаца дошли из Земуна у Београд. Неки међу њима су, обучени у усташке униформе и поред упозорења да то не чине, изашли на улицу и покушали да преко реда купе дуван на трафици. То је разљутило грађане који су чекали, а кад су видели да су то хрватске усташе, почели су да их нападају псовкама а и физички. Органи српске полиције једва су успели да их заштите, како се наводило у једном извештају, „да не буду линчовани од масе”. Том приликом је чак страдао један хрватски војник који је покушао да побегне.⁶² Немачка окупациона власт је, с обзиром на то да су у питању били припадници савезничке војне силе, оштро протестовала, али на томе се све и завршило.⁶³

Често су се у незваничној јавности шириле разне гласине о Анти Павелићу. Једна је истицала да је било више атентата на њега,⁶⁴ док је друга пак тврдила да је Павелић побегао у Рим и да су Немци преузели власт у Хрватској.⁶⁵ У њима се исказивала тежња за осветом и нада да би се уклањањем њега, као симбола независне хрватске државе и кривца за терор и прогоне Срба, распала сама држава и престало тешко стање за српски народ. Из истих разлога Анте Павелић је био честа мета подсмешљивих песама у кафанама и возовима. Једна од њих гласила је:

„Павелићу, жалосна ти мајка,
не’ш се дуго Поглавником звати,
Све због твога крвавог терора,
Што га Србин претрпети мора.
Србин знаде осветити брата,
јачи тада је од двеста Хрвата!
Боље, да се сами повјешате,
Нег’ Србина живи дочекате.
Циганка је породила бика,
Глава му је ко у Поглавника!”⁶⁶

⁶² ВА, На, 20-3-24, Извештај Управе града Београда, Одељење Специјалне полиције, пов. бр. 737 од 25. децембра 1941. године о нападу на три хрватска војника у Београду – Господину Управнику града Београда.

⁶³ Исто, Писмо генерала Бадера – Председнику владе генералу Недићу, 24. децембра 1941; Исто, Писмо генерала Бадера – Председнику владе генералу Недићу, 9. фебруар 1942.

⁶⁴ А. Vojinović, n. d., 108, Izvješće glavnog konzula dr Ante Nikšića o prilikama u Srbiji, 18. svibanj 1942.

⁶⁵ Исто, 143, Izvješće iz Srbije dr Ante Nikšića, 4. srpanj 1942.

⁶⁶ Исто, 108, Izvješće glavnog konzula dr Ante Nikšića o prilikama u Srbiji, 18. svibanj 1942; Исто, 124, Izvještaј vicekonzula Vincetića, 28. svibanj 1942; Исто, 145, Izvješće dr Ante Nikšića iz Srbije, 4. srpanj 1942.

Није само Анте Павелић био предмет подругљивих песама, шаљивих прича, духовитих досетки и вицева. Било је и других елемента тешке стварности Срба у НДХ који су се на шаљив начин приказивали и препричавали у незваничној јавности. Поменимо само два примера у којима се ругало усташама и Немцима, а Срби су представљени као кривци и онда када то нису били. За други пример је важно напоменути да је, осим што је регистровао промене расположења међу самим Хрватима и Немцима, настао што под утиском тешког стања у Хрватској по саме Хрвате, што због притиска сазнања о стању на фронтима, посебно на источном, где су пропали планови Немачке да брзом офанзивом у лето 1942. године освоји Стаљинград и избегне руску зиму.

Први пример:

„Када неки усташа буде убијен, онда му се одржи усмен, или писмен некролог и на крају се заврши: ‘...увек ће бити са нама’, т. ј. у њиховој успомени. У једном биоскопу загребачком, у неком филму, играло је псето ‘фифи’ које је на крају погинуло. У тој, завршној сцени, када је псето пало и почело да издише, неко је са галерије повикао:

– И Фифи је са нама.

Наста гужва, биоскоп се затвори, поче истраживање ко је то рекао и најзад кола се сломише над Србима”.⁶⁷

Други пример:

„Једном Србину у Хрватској досадило у страху живети и каже жени: Идем да се убијем, не могу више ово стање да издржим.

А жена му каже:

– Немој се сам убијати. Иди па реци штогод неповољно Хрватима и одмах ће те убити...

Он пође по граду. Сретне полицајца и викне: *Живео Краљ Пећар!* Овај се обазре десно и лево па му полугласно рече:

– Немој тако викати... није још време.

Србин се зачуди томе и иде даље. Наиђе на усташу и викне исто тако. И овај, уместо да га убије, насмеши се и понови исти узвик: *Живео Краљ Пећар!*

Србин се још више зачуди. Крене даље и сретне немачког војника. Да би му се удворио викне: *Хајл Хитлер!* Али чим он то викну, немачки војник пун огорчења истрже револвер и уби Србина...”⁶⁸

⁶⁷ *Свакодневни животи под окупацијом. Искусство једног Београђанина* (прир. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић), Београд 2011, 200–201, Белешка од 16. априла 1942.

⁶⁸ Г. Бабовић, н. д., 399, Белешка од 25. септембра 1942.

У сваком случају, незванична српска јавност је, због недостатка јасних и подробних информација о стању у НДХ, била приморана да своју потребу за обавештеношћу задовољава на разне начине. Она није само трагала за разним вестима, слушала и преносила „сазнања” добијена од особа које су имале свој „поуздани” извор, већ је коментарисала и давала своју оцену постојећих вести из јавних гласила и новина. Због тога су у незваничној „јавности” доминантну улогу имале гласине, односно „вести” које су биле знатно измењене у односу на првобитан догађај, стваран или не. Њихова бројност је била толико велика да се може рећи да је у овом делу јавности владала права бука, која се јавно није чула и није смела да се чује.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

“PUBLIC OPINION” IN SERBIA ON THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA
FROM 1941 TO 1944

by

Nataša Milićević
Institute for Contemporary History
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: inis@ptt.rs

SUMMARY: “The public” in Serbia formed its views, opinions and interpretations of the Independent State of Croatia (ISC) during World War II under pressure from Nazi occupiers, censorship and Croatian-German alliance. These constraints eliminated the freedom of public debate and thus the existence of the genuine public typical for free and democratic societies. Therefore, this public is regarded as pseudo public. Throughout the period of occupation, except for the first few months, the official Serbian public was pronouncedly passive, or rather made passive, with regard to the ISC. It could not have been more active because of the strict censorship of the German occupation authorities not allowing public expression of negative or critical opinion of their ally. For that reason, the official Serbian public generally followed various kinds of news about the situation in the ISC, but without the possibility of public expression. It reacted when the circumstances allowed it, or when it suited the German occupiers. It is possible to single out two such cases: a sharp reaction to the treatment of Serbs in the ISC and critical thinking about the changes in Croatian language and literature. Many other news were not commented and some of them were not allowed to appear on the pages of the public media, such as the testimonies of Serbian refugees or conflict between Serbs and Croats in the border zone of the Drina and Sava rivers. Hence, it can be concluded that the silence imposed on the official Serbian public spoke louder than words. Sensitive news, which never saw the daylight, became public secrets that people knew about but were forced to pretend they did not know. Unlike the official public, the unofficial Serbian public was much more active. Due to the lack of clear and detailed information about the situation in the Independent State of Croatia, it was forced to satisfy its need for being informed in different ways. It not only searched for various kinds of news, listened and transmitted “information” obtained from persons with “reliable” sources, but also commented and gave the assessment of

current news from the public media and newspapers. As a result, the unofficial public was often dominated by rumors or news significantly altered, compared to the original events whether real or not. The number of rumors was so great that it can be said that this part of the public was dominated by noise, which was not publicly heard and not allowed to be heard. The image of the ISC, thus formed in the unofficial public was, in addition to actual knowledge, full of unreliable and confusing news revealing various emotions (fear, resentment, hope, expectations, etc.).

KEYWORDS: “the public”, Serbia, Independent State of Croatia, Second World War, propaganda, refugees

ГРАЂА И ПРИЛОЗИ
MATERIALS AND CONTRIBUTION

UDC 371.213(497.113 Novi Sad)"1830"
UDC 37(=163.41)(497.113)"17"
Грађа

Владан С. Гавриловић
Ненад Нинковић

ПОПИС ПРОФЕСОРА
ВЕЛИКЕ ПРАВОСЛАВНЕ НОВОСАДСКЕ ГИМНАЗИЈЕ
ИЗ 1830. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Српско школство у Хабзбуршкој монархији, као подручје духовног деловања Карловачке митрополије, ушло је после Великог бечког рата у своју завршну фазу. Права прекретница настаје у периоду 1774–1777, током којег је у целој држави дошло до секуларизације образовања, чији је надзор од Цркве преузела Држава. Реформама су успостављени нови образовни стандарди, који су омогућили културни напредак народа Монархије. Српско школство није секуларизовано у оном облику у којем је то очекивано, јер је и даље црквена општина била иницијатор отварања основних школа, а карловачки првојерарси, а пре свих митрополит Стефан Стратимировић, иницирали су отварање средњих школа, Карловачке и Новосадске гимназије. Пред Револуцију 1848–1849. Новосадска гимназија је преузела примат, који је до тада имала две деценије старија Карловачка, захваљујући пре свега добром наставничком кадру. Како је он изгледао види се на основу пописа професора ове школе из 1830. године, који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима и који се овде презентује.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Новосадска гимназија, школство, Карловачка митрополија, Павел Јозеф Шафарик, Георгије Магарашевић

Школство као подручје деловања Српске православне цркве у оквиру Карловачке митрополије ушло је после Велике сеобе Срба (1690) у своју завршну фазу. Његови почеци се називају у средњем веку, а окончано је низом реформских аката донесених од стране државе седамдесетих година XVIII века. Преласком већег броја Срба у Хабзбуршку монархију током Великог бечког рата (1683–1699) и закључењем Карловачког мира (1699) велики део српског народа нашао се под окриљем нове државе. Са народом су прешле и његове духовне вође, које су у новонасталим околностима постале и световне. Ова чињеница је била јасна и хабзбуршким

владарима, па је цар Леополд I то привилегијама санкционисао.¹ Наследници цара Леополда настојали су да ту санкцију што више обезвреде, све док власт карловачких јерарха није сведена искључиво на духовну. Без обзира на то да ли су били само духовне или и политичке вође свог народа, српски црквени великодостојници водили су, колико су им то прилике дозвољавале, просветну политику свог народа.²

Школе су већином осниване при парохијским црквама у економски јачим срединама. Тако су оне најпре отворене у Пешти, Будиму, Коморану, Темишвару, Петроварадинском Шанцу (Новом Саду), Сомбору, Земуну, Осеку, а школство се јавило и у богатијим сеоским срединама: Ади, Мартоношу, Фелдварцу (Бачко Градиште), Мољу, Старом Бечеју.³ Ове ниже (основне) школе, које су настајале 20-их и 30-их година XVIII века, биле су махом осниване од стране црквених општина, те су због тога имале врло изражен верски карактер. Служиле су претежно за обучавање будућих свештеника, а похађала су их и деца имућнијих родитеља – трговаца, занатлија и свештеника. У школу се обично полазило са навршених 10–12, а врло ретко са 6–7 година. О школовању женског подмлатка готово да нема никаквих података у том периоду. Образовање је трајало од пет до петнаест година, у зависности од способности ученика и метода рада учитеља, који су поред просветне делатности имали и обавезе при цркви. У овом раздобљу за школе нису грађене посебне зграде, него се настава обично изводила у некој кући близу цркве, која је била преправљена за ту сврху. У неким мањим сеоским срединама врло често није било ни основног, преко потребног школског инвентара (клуба, табли, столица), него су ученици за време наставе стајали или седели на земљаним подовима.⁴

Школе су постале бројније у време митрополита Вићентија Јовановића (1731–1737), а поготово за време митрополита Павла Ненадовића (1749–1768). Отворена је Покровобогородична школа (*Gymnasium publicum*) 1749, као и низ клерикалних школа у Новом Саду (1741), Плашком (1744), Карансебешу (1751). Уз већ постојеће латинске у Темишвару (1726), Новом Саду (1731) и касније у Петроварадину, Араду и Пожеги, српско школство у Монархији је у другој половини XVIII века је било на завидном нивоу.⁵

¹ Ово право патријарху Арсенију III доделио је цар Леополд I Другом привилегијом од 20. августа 1691 (о овоме вид.: Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знамениџа докуменџа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 21.

² Ненад Нинковић, „Школство у Карловачкој митрополији 1790–1812” (мастер рад у рукопису, одбрањен 22. 9. 2009, Филоз. фак., Нови Сад).

³ Радослав Чурић, „Српске школе у Хабзбуршкој монархији до половине XVIII века”, *Историја школа и образовања код Срба*, Београд 1974, 101.

⁴ Исто, 102.

⁵ О напретку школства код Срба у Монархији у времену митрополита Вићентија Јовановића и Павла Ненадовића опширније вид.: Д. Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку*,

Када је 1774. године у Аустрији израђен нов закон за немачке школе, требало је да он обухвати и постојеће српске школе у Монархији.⁶ Тако је Илирска дворска депутација 1776. израдила Школски устав за православне тривијалне школе у провинцијалном делу Тамишког Баната.⁷ По његовим одредбама, у свакој општини у којој је постојала православна парохија морала је да постоји и православна школа. Ако у некој општини није до тада постојала адекватна школска зграда, њу је требало у најкраћем року подићи. У њима је морао да постоји посебан стан за учитеља. Исто тако, у оним општинама које су биле мешовите, а без православне парохије, православна деца морала су посећивати римокатоличку школу, а у оним општинама у којима није постојала ни римокатоличка школа родитељи су морали да шаљу децу у најближу православну или римокатоличку школу.⁸ У разреду су женска деца морала бити строго одељена од мушке. Свака школа морала је да има по једног учитеља, а у већим општинама и по једног помоћника учитеља, који је у складу са новом школском реформом морао да има потпуне квалификације за обављање свог посла, односно валидну школску диплому.⁹ Свештеници су могли да буду примани као учитељи само у оним случајевима када се ни би могао наћи учитељ, или када општина није била у стању да плаћа посебног учитеља.¹⁰ Похађање наставе било је по овом закону обавезно за децу од шесте до тринаесте године, а школа је трајала сваки радни дан по два часа пре подне (од 8 до 10) и два часа после подне (и зими и лети, од 1 до 3). Школска година се делила на два семестра.¹¹

Постојеће школске зграде су биле врло мале, тескобне, а добар део њих био је и руиниран. Састојале су се обично из једне до две мале просторије у којима се врло често није налазио ни основни школски намештај. Учитељи су становали у малим собицама у оквиру парохијског дома или у самој школској згради.¹² Већина учитеља знала је само српски језик, док су се са два или више језика служили само појединци.¹³ Готово су се сви служили

Сремски Карловци 1929, 1–229; Н. Гавриловић, "Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији", *Историја српског народа*, IV/2, Београд 2000, 350–361.

⁶ Димитрије Кириловић, нав. дело, 33.

⁷ Иако би се по наслову овог Школског устава могло помислити да се реформа односила само на тривијалне школе у Банату, њоме су биле обухваћене све православне школе у Монархији (Димитрије Кириловић, нав. дело, 33–34).

⁸ Димитрије Кириловић, нав. дело, 34–35.

⁹ Исто, 36.

¹⁰ Ово је посредан доказ да су плате православних учитеља биле остављене на вољу православним црквеним општинама, док су римокатолички учитељи плаћани од стране државе (Димитрије Кириловић, нав. дело, 36).

¹¹ Димитрије Кириловић, нав. дело, 36–37.

¹² Исто.

¹³ Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Патријаршијско-митрополијски архив, (АСАНУК), фонд А, 216 ex. 1791.

нормалном (старом) школском методом.¹⁴ У оним местима у Карловачкој митрополији у којима је било извођења наставе, а тиме и неког типа школске зграде, плата је варијала од 20 до 120 форинти у новцу и другом обавезном делу у натуралним производима.¹⁵

Од натуралних производа најчешће су као допуна новчаном делу плате учитељу давани: житарице (суражица, кукуруз) у висини од двадесет до тридесет пожунских мерова (1 меров = 62,5 литре); со – 100 либри; лој (маст) 10–15 либри; месо (говедина) – 100 либри; пасуљ – 1 пожунски меров.¹⁶ Сено или слама је такође врло често улазило у део учитељске плате, најчешће у износу 2–3 центера.¹⁷ Врло је занимљиво да су нека места својим учитељима плату допуњавала и вином, у износу од два до шест акова.¹⁸ Већина је поред новчаног дела учитељима давала и дрво за огрев, у висини од два до осам хвати. Кад је реч о слободним краљевским градовима код Срба у Монархији – Новом Саду, Сомбору и Суботици – напомиње се да су школске зграде добре, нове и у солидном стању. У овим градовима учитељска плата је била највиша, изражена већином у новчаном делу. Ако је био изражен натурални део, он се најчешће састојао од неколико хвата дрва и евентуално дела израженог у меду, најчешће говедини, у износу од 100 либри.¹⁹

На основу приказаног можемо закључити да је основно школство већ ухватило дубоке корене код Срба у Монархији на крају XVIII века и било добар показатељ за будуће, веће културне подухвате српског народа у XIX веку.

*

Срби у Монархији су у потпуности прихватили слободоумна схватања просвећеног апсолутизма. Даљи развој производних снага и напредовање у пољопривреди и индустрији одређивало је и напредак у образовно-школском систему.²⁰ Највеће заслуге за даљи развој школства код Срба у Монархији и њихово европско (просвећено) образовање имао је карловачки митрополит Стефан Стратимировић, који се пуних 46 година (1790–1836) налазио на митрополијском трону у Сремским Карловцима. У његово време су основане више школе у Карловцима, Новом Саду, Сентандреји,

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Либра је назив за бечку фунту (Pfund), која је у XIX веку износила 0,560 kg.

¹⁷ Центер сена је имао 100 фунти или 56,128 килограма.

¹⁸ Урна или аков вина и ракије износили су 56,128 литара (бечки) или 54,3 литре (пожунски).

¹⁹ АСАНУК, МПА „А”, 216 ех. 1791; Владан Гавриловић, „Делатност Аврама Мразовића као инспектора Печујског школског округа 1791. године”, *Зборник Анђишка, савремени свет и рецепција европске културе*, Београд 2012, 108–117.

²⁰ Никола Гавриловић, „Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији”, *Историја српског народа*, IV/2, Београд 2000, 362.

касније Сомбору, како би се српски народ извукао из заосталости и усмерио се ка европским, просвећеним идејама.²¹

За разлику од најстарије српске гимназије на тлу Монархије (Карловачке, основане 1791/1792), историјат Српске православне велике гимназије у Новом Саду имао је другачији карактер. Карловачка гимназија је била под утицајем митрополита Стратимировића, док је оснивање православне гимназије у Новом Саду био директан одговор новосадског грађанства на католичку гимназију у Новом Саду и сећање на православну латинску школу, коју су, из нама незнатих разлога, Срби у Монархији напустили као идеју 1789. године. При оснивању Православне новосадске гимназије савлађиване су велике потешкоће, како политичке тако и финансијске природе, а међу њима и она највећа, која се тиче девалвације новца 1810/1811. године, када су вршене завршне припреме за њено отварање, а гимназијски фонд је због девалвације пао на петину своје раније вредности.²² Њен највећи дародавац био је новосадски трговац Сава Вуковић.²³ И поред свих потешкоћа, она је владарским указом и решењем 11. децембра 1811. и основана.²⁴

У историји Православне новосадске гимназије, која представља један од главних стубова српске културе и просвећености до слома Монархије 1918. и стварања Краљевине СХС, уочавају се три периода. Први траје од оснивања до 1849, када је због бомбардовања Новог Сада престала са радом и у том периоду је била по ондашњим мерилима потпуна гимназија са шест разреда. Други период означава њено поновно отварање 1853, до њеног проглашења за „велику” гимназију 1865. године. У том периоду она је на нивоу само ниже гимназије, са четири разреда, што је куриозитет. Од 1865. па до завршетка Првог светског рата трајао је трећи период Гимназије у Монархији. У њему је она поново стекла назив „велике”, односно потпуне гимназије, а први испит зрелости (матуре) у њој је одржан 1867. године.²⁵

²¹ Никола Гавриловић, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду њезне просвећености (1790–1848)*, Београд 1999, 3–30.

²² Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад 1949, 14–15.

²³ Сава Вуковић (1737/1740/1743–1811) био је родом из Мостара, где су Вуковићи већ неколико генерација били трговци. Заједно са тројицом браће – Александром, Јованом и Теодором – педесетих година се преселио у Монархију, наставивши се прво у Ријеци, а потом седамдесетих година 18. века у Новом Саду, са већ приличним иметком. Био је учесник Темишварског сабора 1790. године, а 1791. од цара Леополда II је добио угарско племство, с надимком Сава Вуковић од Беркасова. Пред смрт се одлучио да завешта приличну суму од 20.000 форинти као фонд за оснивање Српске велике православне гимназије у Новом Саду, што је без обзира на девалвацију 1811. године представљало велики удео у коначном формирању Гимназије (Петар Крстић, „Вуковић Сава”, *Српски биографски речник*, књ. 2, Нови Сад 2006, 459–460).

²⁴ Васа Стајић, нав. дело, 189.

²⁵ Васа Стајић, нав. дело, 22–23.

У Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК), у Патријаршијско-митрополијском архиву, у фонду „А”, под бројем 137. из 1830. године, налази се попис професора Гимназије, од којих је један био и Павел Јосиф Шафарик. Свака од десет колона доноси изузетно вредне историографске податке, пре свега за културну историју Срба у Хабзбуршкој монархији у првој половини XIX века. Сазнајемо, између осталог, колико година сваки од професора ради у Гимназији, које је школе, па чак и универзитете завршио, које је курсеве слушао. Наведени су и језици, осим матерњег (српског), које су професори говорили или се њима служили. Већина је имала класично образовање, односно готово обавезно знање латинског, понегде и грчког језика. Осим тога већина њих је говорила немачки, део мађарски, а неки чак и влашки. Завршне колоне приказују њихов однос према младима, мишљење заједнице о њима, а такође и које су уџбенике користили за своја предавања. Попис је крајем 1829. године сачинио директор Гимназије, парох Саборне цркве Данило Петровић.²⁶

У Попису је наведено седам професора, који су предавали у шест разреда, од којих су прва четири била граматикална, а пети и шести разреди човечности (*humanitatis*).²⁷ Њихове податке навешћемо редоследом који се наводи у Попису. Попис је на латинском језику и презентујемо га као прилог нашем раду.

*

Професор Константин Маринковић је наведен као Србин, православне вере, рођен у Новом Саду. Био је парох Саборне новосадске цркве и члан судског већа Конзисторије. Наводи се да је здрав и да има 45 година. Студирао је друштвене науке на вишој школи у Пешти, а потом филозофију на Кежмарском лицеју. Такође, завршио је курс теологије у Карловачкој гимназији. Осим матерњег (српског) језика говорио је латински, немачки, мађарски и румунски. Предавао је хришћанску религију у другом разреду хуманистичког смера. Био је ваљаног владања, са добрим кућним обичајима. Такође, обављао је дужност катихете за српске ђаке у Новом Саду, још пре оснивања Гимназије, односно од 1807. при Саборној цркви, а у Гимназији је био од њеног оснивања. Предавао је из својих ручно начињених бележака (*manu scriptum tradit*).²⁸ Имао је плату од 144 форинте.²⁹ Предавао је, такође, део евангелистичких теорија по уџбенику Миха-

²⁶ АСАНУК, А, 1830, бр. 137.

²⁷ Васа Стајић, нав. дело, 204–205.

²⁸ АСАНУК, А, 1830, бр. 137.

²⁹ Маринковић је у Попису заведен као професор, али то није било његово основно запослење. Он је није био само катихета него и настојник Саборне цркве у Новом Саду, а самим тим основну

ела Ринде, при чему се увек консултовао са Павелом Јозефом Шафариком око питања евангелистичке вере. За питања у вези са хебрејским језиком, као неизоставним делом теологије, консултовао са новосадским рабином Пиркумом Лотемунком.³⁰

Павел Јозеф Шафарик је био евангелистичко-лутеранске вероисповести (Evangelisti Augsburgicae). Словак је, из села Кобелџар у Гемелској жупанији (североисточна Угарска) данашње Словачке. У то време (1830) имао је 36 година, забележено је да је био здрав. На Кежмарском лицеју је слушао теологију, као и део предавања из правних наука. Потом је прешао на универзитет у Јени, где је често похађао предавања из филозофије, теологије и филологије. Осим словачког као матерњег говорио је још латински, грчки, мађарски, немачки, а познавао је и друге европске језике. Био је почасни члан и некадашњи предавач Краковског универзитета, доктор филозофије и магистар књижевних наука. Имао је плату од 900 форинти у новцу, а поред тога је примао 4 хвата дрва и месо. Користио је низ уџбеника које је донео са собом, а Етику је предавао из својих забелешки. Осим наведеног Шафарик је држао и часове мађарског језика у првом и другом разреду хуманистичког смера, као и у трећем и четвртном граматикалног смера.³¹ У Гимназији је био десет година.³²

Георгије Магарашевић је рођен у Адашевцима у Срему, 1793. године. Адашевци су тада припадали Петроварадинској регименти, односно Војној

плату је примао од црквене општине, док је овај износ у Гимназији био само надокнада за часове теологије које је држао.

³⁰ Константин Маринковић рођен је у Новом Саду 1784. године, а умро је такође у Новом Саду у 60. години живота, 4/16. маја 1844. Због његове добротe и сталног залагања за заједницу на последњи починак су га испратили готово сви виђенији Новосађани. Био је ексхортатор (испитивач) ондашње омладине новосадске. У име ђака говор је држао Светозар Милетић. Сахрањен је у предворју Саборне цркве. Маринковић је писао и некрологе, преко 800, од којих су многи и штампани. У 38. броју *Скоротиече*, од 18 маја 1844, изашла је песма посвећена професору Маринковићу у знак захвалности новосадске гимназијске омладине, чије стихове је написао Светозар Милетић као ђак Гимназије. Ово је уједно први до сада забележен Милетићев књижевни чланак (*Скоротиеча*, бр 35, 207; бр. 38, 221–222; Будим 1844; АСАНУК, А, 1830, бр.137; Чедомир Попов и Дејан Микавица, *Светозар Милетић – Сабрани сјиси*, књ. I, Нови Сад 1999, 29–32)

³¹ АСАНУК, А, 1830, бр. 137.

³² Шафарик је рођен 13. маја 1795. године. Отац му је био евангелистички свештеник, па је своја прва знања стекао управо из теологије. На Кежмарском лицеју се заинтересовао за словенске језике, чију је филологију изучавао све време. После Кежмарка отишао је у Јену на студије филозофије, које је завршио 1817. Тада се настанио у Пожуну (Братислава) као васпитач. На пролеће 1819. добио је позив да пређе као професор у новоосновану Велику православну српску гимназију, што је прихватио и осим професуре био и њен директор до 1825. године. Као професор остао је у Гимназији и Новом Саду до 1833, када се одселио за Праг, где је провео остатак живота. Осим што се интересовао за словенску филологију, учествовао у формирању панславистичког покрета, у коме је имао запажену улогу. Умро 1861. у Прагу. Некролог му је 1863. у *Лейпцигској Мајници српске* посветио највероватније Јован Хаџић-Светић, као тадашњи уредник (*Лейпцигској мајници српске*, књ. 107/1, Будим 1863, 168–173).

граници. Наведен је као Србин, православне вероисповести. Професор у Гимназији био је већ 13 година, са платом од 700 форинти и 3 хвата дрва. Тада је имао 36 година. Започео је студије класичних језика и филозофије још у Карловачкој гимназији, а потом је похађао Пештански универзитет, који није завршио. Осим српског (славеносрпског) говорио је још немачки и латински, а грчки тешко. У другом разреду хуманистичке класе предавао је светску историју и географију, у првом разреду исте класе држао је реторику по класичним писцима, грчку митологију, светску историју, географију и стил.³³ За своје часове је сачинио белешке.³⁴

Наредни професор, Георгије Георгијевић, рођен је 1790/1791. у Старом Футогу, у Бачкој жупанији. Имао је 39 година, наводи се да је био здрав. Србин, православне вероисповести. Завршио је књижевност у Карловачкој гимназији, осим матерњег (српског) говорио је и латински, немачки и делимично мађарски. Предавао је у четвртном граматикалном разреду латински и немачки по старим песницима, као и мађарску историју, географију, стил и аритметику. У гимназији је био, као и Магарашевић, тринаесту годину. Примао је плату од 600 форинти и 3 хвата дрва.³⁵ За своје часове користио је сопствене забелешке.³⁶

Игњат(ија) Јовановић, Србин, православне вероисповести, рођен је у Мошорину, у Шајкашком батаљону, 1791. године.³⁷ Завршио је Карловачку гимназију, студије филозофије на Сегединском универзитету, и започео је

³³ АСАНУК, А, 1830, бр. 137.

³⁴ Карловачку гимназију Магарашевић је завршио 1811. са одличним успехом и потом отишао на студије у Пешту. Због првих знакова туберкулозе, од које је и умро, није завршио студије и вратио се већ 1812. у Карловце и прихватио место наставника у Карловачкој гимназији, где је остао до 1816. Захваљујући залагању бачког владике Гедеона Петровића, који је био и ујак Јована Хаџића-Светића, Магарашевић је био примљен за професора у Великој новосадској гимназији 1817. године. Био је први уредник *Лейојиса Мајице српске* 1825. и уређивао га до своје смрти јануара 1830. године. Посмртно слово му је одржао професор Гимназије Константин Маринковић. После сахране одржана је и посебна комеморативна седница у свечаној сали Гимназије, на којој је говорио професор Игњатија Јовановић, описавши Магарашевића као „доброг и вештог учитеља, младога воспитатеља и наставника, доброг списатеља српског и великог родољубца” (*Лейојис Мајице српске*, бр. 20, Будим 1830, 135; Радослав Ераковић, „Магарашевић Георгије”, *Српски биографски речник*, књ. 5, Нови Сад 2011, 726–727).

³⁵ АСАНУК, А, 1830, бр. 137.

³⁶ После завршене Карловачке гимназије био је прво учитељ у Српској народној основној школи, да би 1817. био примљен за професора у Новосадској гимназији. Поново се вратио у школу да предаје од 1849. до 1852. године, у време када је Гимназија, као и већи део тадашњег Новог Сада, страдала у револуционарним збивањима 1848/1849. При поновном отварању Гимназије 1852. Георгијевић се вратио професури, да би умро 1853, у 63. години. Био је професор Јовану Јовановићу Змају и разредни старешина Светозару Милетићу (Душко Попов, „Георгијевић Георгије”, *Српски биографски речник*, књ. 2, Нови Сад 2006, 654).

³⁷ У Попису је Шајкашки батаљон забележен као Districtus Nassadistarum, што је стари назив за шајкаше (насадисти). О насадистима (шајкашима) и њиховој улози в.: Сима Ћирковић, „Почеци шајкаша”, *Пловидба Дунавом и његовим њиријама кроз векове*, зборник, Београд 1983, 129–137.

студије геометрије на Пештанском универзитету. Поред матерњег језика је говорио латински, грчки, немачки и румунски. Предавао је у трећем граматикалном разреду латински и грчки граматiku и књижевност, мађарску историју, географију, аритметику и стил. Имао је 38 година, био је здрав, а у Гимназији је био једанаест година. Имао је плату од 600 форинти и 3 хвата дрва.³⁸ За часове наставе користио је сопствене белешке.³⁹

Професор Петар Јовановић, имао је 28 година, био је Србин, православне вероисповести. Рођен је у Новом Саду, и био је здрав. Завршио је филозофију, а слушао делимично и права на Пештанском универзитету, која је завршио у Великом Вараду и Кошицама. Био је доктор филозофије и магистар књижевних наука. Осим матерњег (српског) говорио је латински, а вичан је био и грчком језику. Предавао је у другом граматикалном разреду латински (граматiku и књижевност), такође и немачки (граматика, књижевност), као и библијску историју, географију и аритметику. У свему је био узор младима. Пету је годину био у Гимназији. Имао је плату од 600 форинти и 2 хвата дрва.⁴⁰ За наставу је користио сопствене забелешке.⁴¹

Последњи у низу био је професор Атанасије Теодоровић, који је 1802. као Србин православне вероисповести рођен у Руми, у Сремској жупанији. Имао је 28 година, наводи се да је здрав. Завршио је филозофију и права на Пештанском универзитету. Био је доктор филозофије и магистар књижевних наука. Осим матерњег, говорио је латински и нешто теже немачки. Предавао је у другој граматикалној класи латински (граматiku и књижевност), немачку граматiku по лекцијама, мађарски и словенске језике, али не и аритметику. Као и Петар Јовановић, био је пету годину у

³⁸ АСАНУК, А, 1830, бр.137.

³⁹ Рођен је 1791. у Мошорину. Да би постао професор у Гимназији затражио је отпуст од власти у Граници 1819. и потом се преселио у Нови Сад. Предавао је и Светозару Милетићу који га је описао као добронамерног и веома образованог професора. Када је Гимназија после рестаурације поново започела рад 1852, био је вршилац дужности директора за школску 1852/1853. годину, да би на предлог Бачке конзисторије био постављен за управитеља српских народних школа у Новом Саду. Због нарушеног здравља разрешен је дужности 1860. од стране школског надзорника Ђорђа Натошевића. Умро је 1868. године. Имао је надимак Божа (Биљана Шимуновић Бешлин, „Јовановић Игњатије”, *Српски биографски речник*, књ. 4, Нови Сад 2009, 507–508).

⁴⁰ АСАНУК, А, 1830, бр. 137.

⁴¹ Петар Јовановић је рођен 1800. године у Новом Саду. Био је професор Новосадске гимназије од 1824. до 1848. године. У периоду од 1837. до 1847. био је заменик директора Гимназије Јована Хаџића, а истовремено од 1843. до 1848. заменик директора свих православних народних школа у Срему. Учествовао на Мајској скупштини као делегат Новог Сада, изабран за члана Главног одбора Српске Војводине. Због тога су му мађарске власти конфисковале сву имовину, те страхујући за живот није смео да се врати у Нови Сад, него је прешао у Карловце и тамо остао до краја револуционарних дешавања. Са стварањем Војводства Србије и Тамишког Баната постао је 1850. инспектор српских школа на територији Војводства, са седиштем у Темишвару, где је и умро 1855 (Петар Крестић, „Јовановић Петар”, *Српски биографски речник*, књ. 4, Нови Сад 2009, 603–604).

Гимназији. Имао је плату од 450 форинти и 2 хвата дрва.⁴² За наставу је користио сопствене забелешке.⁴³

Сви наведени професори су били узор не само својим ученицима, него и целом граду, и имали су добро кућно васпитање.⁴⁴

Попис са нашим интервенцијама у угластим заградама, у оригиналу, на латинском гласи:

---

⁴² АСАНУК, А, 1830, бр. 137.

⁴³ Теодоровић се помиње као професор у Гимназији до априла 1832, када је дао оставку и отишао у Кнежевину Србију, у којој се помиње такође као професор и адвокат. Умро је 1842. у Београду (Васа Стајић, нав. дело, 234–235).

⁴⁴ АСАНУК, А, 1830, бр. 137.

Relatio de professoribus Gymnasii Communitatis Graeci Ritus non unit Nepletensis pro 2º sem[ester] an scholam [1]829

Nomen et cognomen, religis, natio, locus natalis, status aetas, valetudo	Quae studia et ubi absolvit, quae lingua callet	Nam doctoraatae laurea insignitae	Tradit hoc semestri studia	Qualis in decendo item in officio et moribus	Quotus annus in hoc manet	Quod ei stipendium	An prescriptam docend normam	An item librum scholasticum	Annotacio
1. Constantinus Marinkovits – [Graeci] n[on] u[n]it[us] ritus, Serbus, Neoplatus, Cathedralie ecclesiae parochus, consistorialis assessor anoratae, annorum 45, sanus.	Humilioribus studiis in Archi gymnasio Budensis absolute, Kesmarkini in Lyceo filosofiae studuit, atque cursum theologicum in Carlovicensi schola clericali terminavit. Quaerit praeter materiam, linguae latinae, hungariae, germaniae et valachiae.	Non essit	In secunda Humanitatis classe Doctrinam religionis Christianae proposuit	In docendo et in omni suo officio diligens et anaratus quos probi honestique.	Ab anno 1807. cathesis normali et deinde Gymnasiali iuventuti tradit.	144. [forenus] Valutatis	Praescripti docendi normam site observat.	Doctrinam religionis iuxta approbatam manu scriptum tradit.	Doctrinam Religionis Evangelici apud P[avel] J[osephus] Schafarik IIº Humanitatis Professio Hely[vetici] confeso. apud Michaelem Rmda locale veri divini ministrum, Hebrei autem apud Pirum Loethemunk localem rabhinum discunt et de super testimonia exhibent.
2. Paulus, Josephus Schafarik – Evang[elistic] Aug[ustur]cae] Comp[ressio], Slavus, ex vico Kobeliar in Comitatu Gemerensi, uxoratus, annorum 36, sanus.	Protosophicam Theologicam et jus partium Kesmarkini absolvit, de in cum altissimo inducti Lipsiense et Jenensem Universitatem adit atque per biennium Theologiae, Philosophicae et Philologiae Collegia frequentavit. Protoslavicam callet linguam Latinam, Graecam, Hungaricam, Germanicam, et nomalias altirori Europae.	Philosophit Doctor et Art[is] L[iterarum] Magister. Loca etiam eruditatum Kacuis Vaciensis Cracoviensis coram membra	Tradit in Classe Hum[anitat]is Secunda Poesia, auctorem latini, an antiquitates Romanas Phisicae, Ethicam et Stylam, in Classe Humanitatis Prima antea Algebram et Historia Naturalem.	In erudicenda Juventute et obendo munere officis quos tatis easae Morbus probis honestisque.	Decimas	900 [forenus] Valutatis, 4 orgi liquoarum, frealium, et hospitium liberum.	Praescripti Lysterati per omniae confor miter docet.	Libros scholasticos praescriptos sequitur. Ethicam in uta approbatum manum scriptam tradit.	Iloris extra Hungaricam in Classe Humanitatis secunda et prima, nec con in Classe Grammatica quarta et tercia docet.

<p>3. Georgius Magarachevits, Graeci [Graeci] n[on] u[n]i[n]i r[itus], Serbus, ex vico Adashevce in Regione Petrovaradiensis uxoratus, annorum 36, sanus.</p>	<p>Stadium cursu in Gymnasio Carlovicensi absolute in Universitate Pestiensi Philosophiae operam navavit. Praeter linguam Slavosorbicam, Latinae, Germaniae, et Graecae gravis.</p>	<p>Non est.</p>	<p>Tradit in Classe Humanitatis Secunda His[toriam] universalem et Geographiam, in Classe Hum[anitat]is Prima autem Doctrinam Religionis Lethoricam, auctorem classicam, Mithologiam graecam, Historiam universalem, Geographicam et Stylum.</p>	<p>Jam in docendo quam in omni officio utodiligens et anuratus. Mory eius probi honestique.</p>	<p>Decimas tertius</p>	<p>700 f[lorenus] Valutatis et 3 orgi liquoarum, frealium.</p>	<p>Praescripti docendi normam debite sequitur.</p>	<p>Libros praescriptos adhibet. Historiam univ[ersitatum] juxta approbatum, manu scriptum tradit.</p>	
<p>4. Georgius Georgievits, Graeci Ritus N[on] U[n]i[n]i, Serbus, A[lti]. Futtak in comitatu Baecstensi, uxoratus, annorum 39, sanus.</p>	<p>Litterarum studiis Gymnasio Carlovicensi operam navavit. Callet praeter materiam linguam Latinam, Germanicam et ex parti Hurgar.</p>	<p>Non est.</p>	<p>Tradit in quarta Grammatica Classe Doctrinam Religionis Grammaticam et auctorem Latinum, Grammaticam item Germanicam cum auctor[em] His[toriam] Hun[gariam], Styliam Geographiam, Styliam et Arithmeticam</p>	<p>In docendo dexter et apridutus officii sui partes debite existe moribus probis honestique.</p>	<p>Decimas tertius</p>	<p>600 f[lorenus] Valutatis et 3 orgi liquoarum, frealium.</p>	<p>Proscriptam sistema per omne observat.</p>	<p>Libros pro clase sua praescriptos adhibet.</p>	
<p>5. Ignatius Joannovits, Graeci Ritus N[on] U[n]i[n]i, Serbus, Moshorini in Districtus Nassadistanum, natus, an[n]o 38, sanus.</p>	<p>Gymnasialibus studiis Carlovici absolutis Philosophiae Segediensium, Geometriae Pesthini operam navavit. Callet linguam praeter materiam Latinam, Graecam, German[icam], Valachicam.</p>	<p>Non est.</p>	<p>Tradit in tercia Gram[matical] Classe Doctrinam Religionis Gram[matical] Latinam cum auctore latino, Gram[matical] Graeci cum auctore, Historiam Hun[gariam], Geograph[icam], Arithmeticam et Stylum.</p>	<p>Jam in docendo, quam in alhis officiis sui partibus diligens. Mores eius probi honestiq [ue].</p>	<p>Undeci mus</p>	<p>600 f[lorenus] Valutatis et 3 orgi liquoarum, frealium.</p>	<p>Proscriptam docendi normam sequitur.</p>	<p>Libris pro clase sua praescriptis utitur.</p>	

6. Petrus Ioanovius. Graeci Ritus N[on] U[lni]i, Serbus, Neoplatensis, Colebs , annorum 28, sanus.	Philosophiam in Univer[sitate] Pestiensis Juris sedentiam, vero in Academia N[ag] Varadnensis et Capovicensi absolvit. Prae[er] materiam linque Lad[ina]m, German[icam] et Graecam peritus est.	Philosophie Doctor et Art[is] L[it]terarum Magister	Tradit in secunda Gram[matica] Classe Doctrinam Religionis, Latinam cum auctore, Gram[maticam] Germ[anicam] cum auctores, Historiam Biblicam, Geographiam et Arithmeticam	In erudicundo Juvenute demnitere suo obendo assiduimus et exacies moribus probis honestisque	quintus	600 f[orensis] Valutatis et 2 orgi liquaorum, freatium.	Secundum praescriptam in systematae normam docet.	Libros pro classe sua praescriptos sequitur.	
7. Atanasius Theodorovits. Graec[is] R[itu]s N[on] U[lni]i, Serbus, Ruma in Comitatus Sirmiensis, Colebs, annorum 28, sanus.	Philosophiae et Juris in Univer[sitate] Pestiensis operam navit. Praeter linque mat[er]iam Latinae et Germanicae gravis.	Philosophie Doctor et Art[is] L[it]terarum Magister	Tradit in secunda Gram[matica] Classe Doctrinam Religionis, Latinam cum auctore, Gram[maticam] Germ[anicam] librum lectionis, Hungaricae, Germanicae et Slavicae non Arithmeticam	Jam in docenda sub quam, in aliis officiis et plendis habitus et seculus. Moris eius honesti.	quintus	450 f[orensis] Valutatis et 2 orgi liquaorum, freatium.	Praescriptem docendo normam site observet.	Libros pro classe sua praescriptos adhibet.	

Daniel Petrovics m[anu] p[ropria] ad Cathedralom ecc[lesia] Protospresbyter Neoplatensis et substit[uti] Gymnasii Director localis.

THE REGISTER OF TEACHERS OF THE SERBIAN ORTHODOX GREAT
GYMNASIUM OF NOVI SAD FOR THE YEAR 1830

by

Vladan S. Gavrilović

E-mail: gavral@yahoo.com

Nenad Ninković

E-mail: nenadninkovich@yahoo.com

University of Novi Sad,

Faculty of Philosophy – Department of History

Bulevar dr Žorana Đinđića 2, Novi Sad, Republic of Serbia

SUMMARY: Serbian school system in the territory of the Habsburg Monarchy was controlled by the Metropolitanate of Karlovci before the reforms of 1774-1777, and after these reforms it came under the supervision of the state. The main idea behind these reforms was secularization, although it was never fully implemented in the ethnically Serbian areas due to the fact that church parishes were the key authorities in the establishment of primary schools. On the other hand, the authority to establish secondary schools remained with the Metropolitan, as it was the case before the reforms. The Metropolitan who played a particularly important role in this respect was Stefan Stratimirović, since two oldest Serbian Gymnasiums were established through his efforts – the Gymnasiums in Karlovci and Novi Sad. Even though it was founded two decades after the one in Karlovci, the Gymnasium in Novi Sad soon acquired the supremacy over the Karlovci Gymnasium, owing to its teachers described in the register of teachers for the year 1830. From this document we learn that they were extremely well-educated, that they all spoke several languages, and that they were very dedicated to their job, which made it possible for their students to gain the necessary knowledge and be very successful in further education. This register is stored in the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Sremski Karlovci in fund “A” under the number 137.

KEYWORDS: Gymnasium in Novi Sad, school system, Metropolitanate of Karlovci, Pavol Jozef Šafárik, Georgije Magarašević

НЕДОЗВОЉИВИ ПРОПУСТИ У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ ЧЕДОМИРА АНТИЋА

Немам намеру да пишем приказ књиге др Чедомира Антића, *Српска историја*, која је објављена у издању Vukotić Media 2013. године. Међутим, одлучио сам да се осврнем само на неке крупније омашке које се тичу историје Срба у Угарској. Чиним то стога што те омашке мање упућене читаоце могу да доведу у заблуду, да их збуне и наведу на сасвим погрешне закључке о прошлости Срба.

На страни 203 колега Антић је написао да је Српска Војводина проглашена на Мајској скупштини 1848. године била нова *Хабзбуршка круновина*. Такав закључак је нетачан и научно неприхватљив. Српска Војводина проглашена на Мајској скупштини била је револуционарна творевина. Као таква она није могла бити, нити је била прихваћена од било ког државног тела Хабзбуршке монархије као круновина. Чак и Војводство Србија и Тамишки Банат, која је створена царским патентом од 18. новембра 1849, није била призната за посебну круновину. Наговештено је да она може да буде сједињена с неком од круновина, чиме је њена самосталност била условљена.

Колега Антић је начинио погрешку и када је написао (стр. 204) да је Војводство Србија и Тамишки Банат била „готово искључиво насељена српским народом”. Заборавивши на ту констатацију, већ на следећој страни, сасвим исправно, закључио је да „У Војводству није било већинског народа, а Срби су били тек трећа нација по бројности”.

Недопустиву фактографску омашку начинио је кад је на страни 205 написао: „Српски покрет у јужној Угарској се у другој половини 19. века поделио у два

политичка правца. Први је окупљен око Радикалне странке и листа *Застава* водио Светозар Милетић, а касније Јаша Томић.”

Чињеница је да Светозар Милетић никад није водио Радикалну странку. Наиме, док се активно бавио политиком, предводио је Српску народну слободоумну а не Радикалну странку. Радикална странка основана је тек кад се Милетић, због болести, повукао из политике и кад се, током осамдесетих година, Српска народна слободоумна странка поцепала на два крила, на радикале и либерале. Радикале је тада предводио Јаша Томић а либерале Михаило Полит-Десанчић. Лист *Застава* био је орган Српске народне слободоумне странке, а орган Радикалне странке постао је тек средином осамдесетих година 19. века, када је на њено чело, као уредник, дошао Јаша Томић.

Погрешно означивши Милетића као предводника радикала, др Антић је начинио катастрофалну фактографску погрешку кад је написао (на стр. 206) да је „Програм војвођанских радикала донесен 1869. године и дефинисан као ’Бечкеречки програм’”. Тај програм био је програм Милетићеве Српске народне слободоумне странке а не Радикалне. Први радикалски програм донет је неколико деценија касније.

Недовољно познавање политичких односа међу Србима у Угарској у Антићевом књизи показан је и на стр. 206, где је речено да су се око Српске либералне странке и листа *Браник* окупиле „присталице сарадње са Угарском”. Ова констатација уопште не одговара историјским чињеницама. Српска народно либерална странка коју је предводио Михаило Полит-

Десанчић била је и према Бечу и према Будимпешти у доследној државноправној опозицији не признајући Аустроугарску нагодбу и дуалистички систем.

Упадајући из једне у другу фактографску погрешку, др Антић је Полита-Десанчића и његове либерале неосновано означио као творце Великокикиндског програма из 1884. године. Тај програм нису донели Политови либерали већ тзв. нотабилитети, она групација српских политичара која је била спремна да се помири с дуалистичким системом, да призна Аустроугарску нагодбу и да престане с државноправном опозиционом борбом против Беча и Будимпеште.

Доказ да се др Антић није потрудио да, пре но што се прихватио да напише књигу *Српска историја*, пажљивије проучи прошлост Срба у Угарској, како не би правио фактографске пропусте, је и његова оцена о укидању српске народно-црквене или црквено-школске аутономије, до које је дошло 1912. године. Он о томе каже да су аустроугарске власти тада „укинуле и последњи остатак српских повластица”. Уопште се не ради о српским повластицама, које су изгубиле ранију важност, већ о законима на основу којих је функционисала српска народно-црквена аутономија.

Осим тога, није створена никаква мађарска православна дијецеза, о којој пише Антић. Укидање аутономије није био „увод у коначну мађаризацију српског народа” већ њен завршни чин, пошто је на њој систематски рађено током читаве друге половине 19. века, заправо од Аустроугарске нагодбе до избијања рата 1914. године.

Овим критичким освртом немам намеру да обезвредим читаву књигу др Антића. Оцену о њеној вредности препустићу онима који за то буду имали више времена и расположења да то учине. Прелиставајући његову *Српску историју*, мене су непријатно изненадиле и изазвале погрешне оцене и нетачни подаци. Стога сам одлучио да на њих скренем пажњу не би ли их аутор, у неком од могућих нових издања књиге, усвојио и исправио. Чињеница је да се прегледи целокупне српске историје од најранијих времена до наших дана не могу писати на брзину, без озбиљнијих припрема и са добрим увидом у најзначајније изворе и литературу. Судећи по приказаним страницама књиге и указаним пропустима, могло би се закључити да се колега Антић није најбоље припремио за један такав подухват за који се одлучио.

Василије Ђ. Кресџић

Душко М. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856–1894. Ог Кримској раиџа до савеза са Француском*, Службени гласник, Београд, 2012.

Историја дипломатије и историја међународних односа имају дугу традицију у српској историографији. Поред бројних преведених дела посвећених овој проблематици – попут класичних остварења Дебидура, Гуча Потемкина, Кисинџера – свако покољење српских историчара, од Јована Ристића и Јована М. Јовановића, посвећивало је значајну пажњу односима нововековне српске државе и појединих великих сила. Ипак, или упркос томе, у литератури о историји међународних односа упадљиву белину представљају теме везане за политику Великих сила ван њеног српског и јужнословенског контекста. Ово истовремено важи и за спољну политику Руске империје о чему, за разлику од бројне литературе о српско-руским односима кроз историју, не постоји задовољавајући број радова на српском језику. У том контексту ваља оцењивати и најновији рад Душка М. Ковачевића, професора Опште историје новог века на Филозофском факултету у Новом Саду, посвећен међународним односима Русије током друге половине 19. века. У научном опусу професора Душка М. Ковачевића јасно се уочава неколико носећих тематских целина. У првом реду, знаменитим личностима из политичког и културног живота Срба у јужној Угарској у 19. веку – Васи Живковићу, Јакову Игњатовићу и Светозару Милетићу, он је посветио своје три историјско-биографске монографије. Следећу тему представља црквена историја Срема, будући да је током последње деценије професор Ковачевић објавио исцрпне монографије Бешенова, Старог Хопова, Дивше-Ћипше, те Велике Ремете –

српских манастира на Фрушкој гори. Ипак, историја Русије и међународних односа заузима средишње место у научном опусу професора Душка М. Ковачевића. У прилог овом суду говори и чињеница да је он приредио два обимна зборника докумената о Париској мировној конференцији 1947, као и Извештаје Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини, док је у монографији *Србија и Русија* историографски расветлио српско-руске односе од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана. Захваљујући вишедеценијском истраживању ове теме, Душко Ковачевић се истакао као један од неколицине веома добрих познавалаца историје Русије у новом веку.

Књига је структурирана у две проблемске целине – у првој целини аутор је приказао спољну политику Руске империје на европском континенту, док је други део књиге посвећен политици Русије према Централној Азији и Далеком истоку. У хронолошком погледу Ковачевић је своје излагање ограничио на раздобље омеђено окончањем Кримског рата 1856. и склапањем савеза са Француском 1894. године. У првом и знатно обимнијем делу књиге под насловом „Европски проблеми” (стр. 17–170) аутор је своје излагање поделио у четири хронолошке целине, унутар којих је анализирао главна питања која су представљала окосницу спољне политике Руске империје. Започевши експликацију ступањем на власт новог цара Александра II, аутор је, поред цареве улоге у креирању спољне политике, указао на важност Александра Горчакова, министра иностраних дела,

koji je nastojao da odnose između država ne gradi „превасходно на династичким, већ на политичким и економским везама”. Разматрајући најважније процесе који су одређивали правце руске спољне политике у Европи, аутор је анализирао руске покушаје приближавања Француској крајем 50-их година, утицај „пољског устанка” на преусмеравање руске политике у правцу конзервативне Пруске, крај „неутрализације Црног мора” услед Пруско-француског рата и, коначно, склапање конзервативног „Савеза три цара” 1873. године, који је, поред осталог, имао за циљ и заједничку сарадњу у супротстављању будућим револуционарним потресима на европском континенту. У другом поглављу аутор је анализирао спољну политику Руске империје током „Велике источне кризе” (1875–1878) указавши на њене главне одлике – наиме, након војних победа и покушаја да посредством Мировног уговора у Сан Стефану учврсти доминантан положај на Балканском полуострву, руска спољна политика је, под притиском „европског концерта”, на Берлинском конгресу била принуђена на компромис и одустајање од своје амбиције да овлада мореузима и обезбеди приступ Средоземном мору. У трећем поглављу аутор је приказао главне правце деловања Русије у међународним односима током 80-их година 19. века, одређених, првенствено, обнављањем „Савеза три цара” (1881) и избијањем „бугарске кризе” (1885), који су водили даљем слабењу руског утицаја на Балкану и размимоилажењима у међусобним односима унутар „конзервативне коалиције” европских аутократа. При томе, аутор је значајну пажњу посветио концепцијама главних твораца руске спољне политике у овом раздобљу – цара Александра III и Николаја Карловича Гирса, министра иностраних дела од 1882. године. У четвртном поглављу анализирани су узроци који су довели до распада „тројецарског савеза”, првенствено супротности Русије и Аустроугарске, потоња настојања за снажењем руско-немачких веза у виду тзв.

Уговора о реосигурању, као и околности у којима се одвијало постепено руско-француско приближавање, које је, затим, санкционирано формалним савезништвом двеју земаља 1894. године. На тај начин, крајем столећа наступио је суштински заокрет у спољној политици Руске империје којим је она изашла из међународне изолације и постала чланица савеза супротстављеног Централним силама. У односу на ово питање, од важности је указати на ауторов суд да је управо савез аутократске Русије са либералном и републиканском Француском „наговестио крај Руске империје”. Упркос томе што је ова теза позната како у историографији тако и у публицистици, сматрамо да би било корисно да је аутор подробније образложио ово становиште.

Друга целина књиге посвећена је приказу руске политике према Централној Азији и Далеком истоку (стр. 171–219). Полазећи од чињенице да је услед пораза у Кримском рату руска спољна политика почела да посвећује значајнију пажњу средишњој и источној Азији, аутор је указао на главне моменте руског продора у ове области што је додатно допринело порасту неповерења и конфронтацијама са Великом Британијом. Избегавајући отворени сукоб са Британијом, руска спољна политика је средином 60-их година започела војно освајање Централне Азије (канати Хива, Коканд и Бухара), које је потрајало читаву деценију. Руска пенетрација у правцу Авганистана условила је престане дипломатске сукобе са Великом Британијом, који су две силе довеле надомак избијања рата 1884. године. Дипломатски преговори вођени наредних година окончани су утврђивањем руско-авганистанске границе 1887, што је допринело стабилизацији међусобних односа. Истовремено, руска спољна политика није губила из вида ни „питање Далеког истока” на коме се током друге половине века одвијало позиционирање великих европских сила. Као и у средњој Азији, и на просторима Далеког истока главни руски супарник била је Велика

Британија. Ипак, Русији је пошло за руком да успостави границу са Кином дуж реке Амур (1858–1860), чиме су створене претпоставке за учвршћивање руског положаја на Далеком истоку и северном Пацифику. У том смислу, од нарочите важности био је руско-јапански споразум из 1875, којим је стратешки важно острво Сахалин припало Русији, док су, заузврат, Курилска острва припала Јапану. У односу на Кореју Русија је иступала бранећи њену независност, настојећи да тиме предупреди потпадање ове земље под утицај Јапана и Велике Британије. Преглед руске политике према Далеком истоку аутор је завршио кратким освртом на продају Аљаске Сје-

дињеним Америчким Државама 1867, чиме је окончано руско присуство на северноамеричком континенту.

У хеуристичком погледу књига се заснива на истраживањима која је током 90-их година прошлог века аутор обавио у Архиву спољне политике Руске империје, обиљу објављених дипломатских и мемоарских извора, као и бројној историографској литератури. При томе, мишљења смо да се важност дела које смо настојали да прикажемо огледа првенствено у чињеници да оно представља прву синтезу овог питања у српској историографији, те да, стога, представља стандардно дело о овој теми и полазиште за сва будућа истраживања.

Михаел Анђоловић

UDC 94(4)''1914/1918''(049.32)

КРАТКА ИСТОРИЈА ВЕЛИКОГ РАТА

(Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: крајња историја*, Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014)

У години обележавања стогодишњице почетка Првог светског рата, трагање за његовим узроцима и поводима, као и питање кривице за покретање рата, изнова су постали предмет спора међу угледним европским историчарима. Део историчара мотивисан променама које су захватиле европску политику и друштво крајем XX века приступио је ревизији историографских сазнања о Великом рату. Њихово истраживање није проистекло из потребе за стицањем нових знања, већ супротно томе – сазнање је диктирао политички интерес. У процесу ревизије предност добијају тумачења, а не чињенице, тврдње се заснивају на стереотипима, а одбацују се поуздана научна сазнања чиме се конструише пожељна историјска фактографија. Овако формирана историјска свест постаје важан сегмент опште друштвене свести, која потири друштвено сећање. За разлику од ранијих покушаја ревизије, ову карактерише настојање да се на другачији начин прикаже улога Балкана, посебно

Србије у кључним разлозима избијања рата. Полазећи од чињенице да у историји Првог светског рата нема великих непознаница, као и да су најзначајнији садржаји и проблеми добили своје научно тумачење, аутори су се својом кратком историјом Србије у Великом рату супротставили утицају политичке ревизије историје. За свој рад били су мотивисани настојањем да од заборава отргну прошлост, истакавши у свом уводу да „народи који знају истину о себи имају будућност”.

Комплексност теме и њена специфичност у односу на процесе који доминирају у Европи, сложени систем узорка и последица, националне перспективе које се између себе разликују, пред ауторе су поставили задатак да од вишеструке слагалице створе свеобухватну слику догађаја. Из тих разлога књига је конципирана хронолошки у приказу ратних дешавања везаних за Србију, која су истовремено постављена у европску и светску ратну панораму. Хронолошки посматрано књига покрива пери-

од од 1878. године и Берлинског конгреса до почетка рада мировне конференције у Версају јануара 1919. године. По том принципу књига је подељена на шест поглавља, не рачунајући предговор и закључак.

Прво поглавље насловљено „Од Берлинског конгреса до Сарајевског атентата” води нас до самих корена сукоба између Србије и Аустроугарске. Изневерена очекивања у вези са одлукама конгреса имала су директан утицај на даљи развој независне српске државе изазвавши „разочарење, незадовољство и осећање угрожености”. У годинама које су уследиле Србија је доживела велике промене које су донеле модернизацију у свим областима друштвеног живота. Посебност историјског развоја огледала се у два готово паралелна процеса који су се одвијали преко борбе за националну и државну независност, односно борбе за остваривање грађанских и политичких слобода. Када је последњи владар из династије Обреновић постао препрека развоју, он је уклоњен Мајским превратом који је истакнут као један од најважнијих догађаја у модерној историји Србије. Преврат је за последице имао интензивирање даљег политичког, економског и културног развоја, усмеривши га ка идеји коначног националног ослобођења и уједињења. Остварењу ове идеје посветиће се многе генерације, у коначан успех није било сумње, а спремност на жртве апсолутно се подразумевала. За кључни проблем уједињења сматра се „разбијеност” српског народа и његов развој у различитим условима, у Србији, Аустроугарској и Турској. Од великог утицаја било је сучељавање балканских народа у виду супротстављености њихових држава и националних интереса, а сепаратизми и антагонизми који су из тога произашли дали су печат балканским ратовима. Србија је из ових ратова изашла са потрошеним људским, материјалним и финансијским ресурсима, из чега се наметала потреба за „несметаним миром следећих година”. Владајући кругови са Николом Пашићем на челу истицали су да је у будућности неопходно сачувати све оно

што је стечено у балканским ратовима, а то се имало постићи тако што би се уклониле све сметње за спровођење политике мира. Проблеми са којима се суочила Србија после територијалних добитака ишли су на руку Аустроугарској – она је стрпљиво чекала повољан тренутак за коначан обрачун са суседом у коме је видела препреку својим тежњама за контролом Балканског полуострва.

Полазећи од тезе немачког историчара Франца Фишера који је именовао Немачку главним кривцем за избијање рата, аутори њено „посезање за светском моћи” сагледавају кроз политику оличену у *Drang nach Osten*, што је на крају одвело Европу и свет у ратни сукоб. Анексиона криза 1908. године од Балкана је учинила позорницу за дипломатско и војно сучељавање великих сила, када је први пут савез Немачке и Аустроугарске наступио офанзивно. Анексијом Босне и Херцеговине Аустроугарска је ојачала линију своје одбране према Србији, а истовремено су уништени снови о формирању српске државе између Дунава, Саве и Јадрана. Главна последица кризе било је стварање опсесије о српској опасности, као питању које треба решити, што је постао главни спољнополитички циљ Аустроугарске. Немачка је давала безрезервну подршку оваквој политици, чекајући одговарајући тренутак за започињање рата, док се у исто време у међународној јавности представљала као миротворац. Исход балканских ратова довео је до постизања сагласности између Берлина и Беча да следећу међународну кризу треба искористити за рат.

Друго поглавље „Почетак великог рата” доноси преглед дешавања током Јулске кризе 1914. године, која је започела Сарајевским атентатом који су извели припадници „тајне, омладинске и револуционарне организације Млада Босна” која се противила анексији БиХ. Овај атентат био је варница бачена у „барутом пуни магацин” како је тадашњу Европу назвао Карл Макс принц Лихновски, амбасадор Немачке у Лондону, што оповргава раширен стерео-

тип о Балкану као „бурету барута”. Аутори Сарајевски атентат сврставају у категорију политичких злочина, указавши на то да не постоје чињенице које би говориле о умешаности српске владе, а да су његову организацију у потпуности извели чланови Младе Босне. У припрему атентата посредно је био укључен пуковник Драгутин Димитријевић Апис и војни кругови окупљени у тајном удружењу „Црна рука” који су били ван контроле цивилних власти. Аустроугарска истрага дошла је до сазнања да су агентатори скривали своје намере пред званичном Србијом, а да су контакти са организацијом „Црна рука” уследили после одлуке да се изврши атентат на надвојводу Франца Фердинанда. Два дана после атентата овај догађај дефинисан је од стране Беча као нешто од чега треба „конструисати рат са Србијом”. Истовремено, Немачка је вршила притисак да према Србији треба предузети најодлучније кораке. Силе Антанте су пажљиво пратиле развој кризе изазване атентатом, ступивши на сцену тек када су кључне одлуке о почетку рата биле донете. Првом жртвом рата именована је истина јер је Аустроугарска нота којом је Србији објављен рат била заснована на оптужби да је Србија организовала атентат у Сарајеву. Расправе о питању одговорности за рат које су започеле одмах од стране савременика у државама Антанте сложиле су се да је атентат био само повод, а да су узроци били много сложенији. Јесен 1914. године била је обележена великим победама српске војске у биткама на Церу и Колубари, које су остале у сенци ратних злочина почињених над српским цивилним становништвом од стране аустроугарске војске. Односи са савезницима диктирани су плановима око уласка Италије и Бугарске у рат, због чега је српски државни програм у виду Нишке декларације дочекан ћутањем јер се није уклапао у Антантине визије послератне Европе и Балкана.

Поглавља „Ратна 1915. година” и „Ратна 1916. година” доносе приказ ратних страдања која свој врхунац достижу приликом

повлачења српске војске преко Албаније. Опоравак на Крфу и ступање на Солунски фронт савезницима су показали да је српска војска сачувала своју борбену снагу, док је за владу то било од изузетног значаја у истрајавању на постојању државноправног континуитета. Ратне прекретнице приказане су у петом поглављу „Рат и револуција”, где је отворено питање одговорности за положај у којем се налазила Србија. Супротстављени интереси двора, владе и групе официра резултовали су Солунским процесом 1917. године и дефинитивним обрачуном власти са „Црном руком”, који је делом био мотивисан спољнополитичким разлозима. У сенци затишја на Солунском фронту и унутрашњеполитичких сукоба одиграо се Топлички устанак, сурово угушен од стране бугарских окупатора при чему су највише страдали цивили. Претпоследњу годину рата обележио је и југословенски компромис српске владе у виду Крфске декларације која је успоставила принципе унутрашњег уређења будуће државне заједнице југословенских народа.

„Последња ратна година” наслов је завршног шестог поглавља у којем централно место заузима пробој Солунског фронта и последице које су из тога проистекле. Уместо закључка дат је хронолошки приказ југословенског уједињења у које је Србија унела државност и традицију, за које је жртвовала једну четвртину укупног броја становника, омогућивши осталим југословенским народима да се готово без жртава нађу на победничкој страни. На крају је истакнут закључак специјалне савезничке комисије која се бавила утврђивањем кривице за рат: „да одговорност за рат лежи у целини на Централним силама које су објавиле рат у складу са својом политиком агресије, и њено скривање даје узроцима овог рата карактер мрачне завере против мира у Европи.” Овим закључком аутори указују на обавезу Србије да стане у одбрану истине о којој говоре чињенице на који начин је Први светски рат започео, као и ко су његови

виновници. Само на тај начин Србија може дати свој пун допринос обележавању стогодишњице Првог светског рата, указујући на значај историјских извора и подржавајући резултате историографије која је настала на трагу истраживања немач-

ког историчара Франца Фишера. Управо је то циљ ове монографије, да широј јавности да објективан увид у историју Великог рата, заснован на релевантној литератури, насупрот ревизионистичким покушајима појединих историчара.

Преграј М. Вајаић

UDC 32:929 Grol M. (049.32)

Мира Радојевић, *Милан Грол*, Филип Вишњић, Београд 2014, 347.

Иако веома значајна личност српске и југословенске политичке сцене, која је уживала неподељено уважавање свих, па чак и најљућих политичких противника, који су га сматрали изузетно интелигентним, европски образованим и честитим човеком високог угледа, па и „апостолом демократије”, до појављивања ове књиге, из разноразних разлога, а усудујем се рећи пре свега из политичких и идеолошких, Милан Грол и његова богата и разноврсна друштвенополитичка делатност нису представљали предмет систематског и усредсређеног интересовања научне јавности у Србији. Прихватајући се писања Гроловог животописа, колегиница Радојевић одлучила је да своју пажњу усмери на израду његове политичке биографије, посебно на период Првог светског рата, раздобље између светских ратова, период Другог светског рата и кратак послератни период до смрти, док је податке из Гроловог приватног живота оставила по страни и дотицала их се само када су били неопходни за разумевање његовог политичког рада. Монографија о Гролу представља истовремено и својеврсну историју Демократске странке, од њеног настанка 1919. па све до гашења под притиском комунистичког режима КПЈ 1948. године, са свим успонима, падовима, бројним лутањима и менама кроз које је странка током свог постојања пролазила.

Пошто је одлучила да напише свеобухватну монографију о Гролу, професорка Радојевић проучила је огромну количину необјављеног и објављеног изворног

материјала, мемоарских списа, периодике, Гролових књига и чланака и релевантну литературу. Грађу је проналазила у Архиву САНУ у Београду, Архиву Југославије и Архиву Србије. Највише и то најдрагоценије грађе о Гролу пронашла је у Архиву САНУ, где је прегледала и проучила десет рукописних заоставштина, и у Архиву Југославије, где је нашла материјале о Гролу у једанаест фондова. Сериозно проучена грађа омогућила је ауторки да уђе у све значајније проблеме који се тичу Грола и његове јавне делатности, да све своје тврдње поткрепи прворазредним изворним подацима и да научно објективно прикаже занимљиву и значајну личност наше новије историје.

Као особа разноврсних интересовања и широког поља деловања, Милан Грол свакако представља изузетно занимљиву личност, и то пре свега за историчаре и историчаре права, а посебно за истраживаче историје Југославије и развоја југословенске идеје.

Своја широка интересовања на пољу српске културе и просвете Грол је испољио убрзо по окончању студија на лингвистичко-књижевном одсеку Филозофског факултета у Београду. После деценијске каријере просветног радника као професор Треће, Прве и Друге београдске гимназије своју енергију преусмерио је како на практичан тако и на теоријски рад на унапређивању позоришног живота у Србији и међуратној Југославији. По ступању у Народно позориште у Београду обављао је различите уметничке и

организационо-управне функције – био је помоћник драматурга, драматург, а потом и управник – којима је ову кућу уздигао до нивоа најсавременијих позоришта у Европи. Основао је глумачку школу при Народном позоришту и био њен управник. Својим теоријским радовима и текстовима из историје позоришта сврстан је међу најистакнутије српске театрологе. Био је члан, потом и председник Српског ПЕН клуба, а 1929. постављен је за управника Коларчевог народног универзитета, где је учествовао у изградњи и уздизању те значајне установе српске културе, на чијем се челу налазио до почетка Другог светског рата. Неисцрпне стваралачке енергије, писао је расправе и чланке из југословенске и светске књижевности, књижевне и позоришне критике, преводио је дела драмских писаца и био уредник и сарадник бројних политичких и књижевних листова и часописа.

У политичке воде упловио је у раној младости, тачније од студентских дана, када се 1902. прикључио Самосталној радикалној странци убрзо после њеног издвајања из Радикалне странке, да би десетак година доцније ушао у њен Главни одбор. Био је међу оснивачима Југословенске демократске лиге. По окончању Великог рата, упркос републиканском убеђењу, по повратку у земљу прикључио се Демократској странци, а 1940. године, после смрти Љубе Давидовића, постао је њен председник. Заједно с Божом Марковићем покренуо је 1922. у Београду *Недељни гласник* и повезао се с југословенски опредељеним интелектуалцима из целе земље. Обављао је дужности амбасадора у Турској и министра просвете Краљевине СХС. Подржао је пуч од 27. марта 1941. и приступио влади генерала Душана Симоновића као министар социјалне политике и народног здравља. Био је члан Југословенске краљевске владе у емиграцији у Лондону, а после потписивања споразума Тито–Шубашић марта 1945. као потпредседник ушао је у Владу Демократске Федеративне Југославије. Међутим, већ августа исте године поднео је оставку и после краткотрајног неуспелог покушаја

да започне опозициону борбу против тоталитарног комунистичког режима, после недемократских, фалсификованих избора за Уставотворну скупштину, повукао се из политичке и културне јавности.

И поред тога што његову политичку каријеру никако не можемо означити као праволинијску, и поред тога што је карактеришу честа скретања, несналажења, па и лутања, Гролов политички ангажман никако не смемо упоређивати с политичким врдаламама, попут, на пример, Светозара Прибићевића или њему сличних национално-политичких југословенских делатника. Насупрот томе, карактерисан је као особа „тешка“ за сарадњу, и то пре свега због исувише конзервативних и недовољно прилагодљивих, чак ригидних политичких ставова, али у његову моралну и политичку честитост и истинску демократичност нико није сумњао. Друго се, уосталом, није ни могло очекивати од човека који је давао изјаве попут ове: „за мене нема веће силе од мога уверења“. И, што је најважније, он је то заиста и мислио!

Оно што је занимљиво и значајно кад је реч о Гролу, као, додуше, и у вези с већином српских политичара југословенског опредељења, а безусловно се намеће после читања овог врсног научног штива, јесте невероватна и готово несхватљива заслепљеност идејом јединства трију народа, без обзира на више него очигледе доказе да такво опредељење представља јалов и крајње самодеструктиван напор, који готово срљајући недвосмислено води у пропаст. Када је Грол у питању, та и толика занесеност постаје још неразумљивија, посебно ако се има у виду његова висока проницљивост, моћ антиципације врсног *homo politikus-a*, као и свеукупна интелектуална супериорност, коју је испољавао у најразличитијим ситуацијама. У појединим тренуцима, а посебно за време крвавих погрома српског становништва у Хрватској и Босни и Херцеговини, као министар у српској краљевској влади у изгелштву он је показивао несвакидашњу пасивност и несналажење у тешким тренуцима по српску нацију у целини. Гролово

понашање и ставови изнети тим поводом делују помало гротескно и тешко да би се могли објаснити наивношћу, недовољном обавештеношћу или суштинским неразумевањем хрватских тежњи у новонасталим околностима. Пре би се као логична могла прихватити помисао да је он дуго свесно затварао очи пред очигледним стањем ствари, као што је то, уосталом, чинила и већина чланова Владе, свако из својих разлога, те да је као непоправљив и страствен заговорник идеје југословенског јединства био неспреман на благовремену реакцију, која је подразумевала суочавање с реалношћу и урушавањем илузија на којима су и он и цела генерација српских интелектуалаца градили своје снове о будућности. Непрестано преиспитујући своје ставове и обрачунавајући се са сопственим демонима, своје залагање за заједничку српско-хрватску државу правдао је интересима српског народа, пре свега оних ван Србије; насупрот томе, јавно је признавао да је за Србе најбоље решење да се ограничи на узан национални програм како би се избегле вечите, а погубне државноправне парнице. Само сукобом тих двеју супротстављених гледишта могу се, на пример, објаснити разлози који су га нагнали да новембра 1941. године преузме одговорност за неуспех доношења политичке декларације о државном преуређењу Југославије на бази три национална индивидуалитета, припремане с намером да утиче на смиривање међунационалних напетости међу југословенском емиграцијом и исељеништвом Северне Америке.

Ипак, и поред југословенства као прихваћеног догматизма и његовог трајног опредељења, које је унело турбулентност и велики немир у његову комплексну природу, Грол је успео да на крају крајева остане веран себи и поштен према окружењу. Реално сагледавајући ситуацију у југословенској држави 40-их година XX века, а као добар познавалац и проницљив посматрач прилика међу Србима, не без основа стрепео је за судбину српског народа. Док је Хрвате и Словенце видео уједињене национализмом и клерикализмом, из којих

су ови народи црпели енергију потребну за остварење својих дугорочних циљева, код Срба је сагледавао само дезоријентацију, несналажење у проблемима и губитак идеала којима је нација била вођена до 1918. године. Ситуацију у којој се српски народ налазио непосредно пред почетак Другог светског рата описао је на следећи, више него упечатљив начин: „Срби се не налазе у оквиру и под дисциплином икоје јединствене идеологије. Искушења кроз која су прошли, разочарења у идејама за које су се читаве генерације залагале, довели су ту до дубоких поремећаја, пометности и разбијености.

Требало је времена да један народ преболи ударе што их је преживео у последњих тридесет година, кроз узбудљиве, истрзане и ничим доследним неповезане датуме од Кумановске битке, преко албанских мука до Крфа, Крфске декларације, Кајмакчалана, Видовданског устава, до 6. јануара 1929 [Шестојануарска диктатура] и 26. августа 1939 [споразум Цветковић–Мачек]. Требало је времена, да се народ, који је сваких десет година опијан илузијама једне идеје да би се у других десет година од ње одрицао и залагао за другу, разабере у том батргању у једној историји коју он не схвата, јер је његова историја увек била доследна и права. Требало је времена да један народ преболи своја разочарења и да из крвавих и горких искустава извуче потребан наук. Требало је нарочито да се иза свега тога оспособи да верује у што било и у кога било, и пре свега да верује у себе сама.

Да ту веру уздигнете на њену историјску меру, српски народ треба да нађе своје место у овој земљи, и себе у њему, са вредностима које су му валеале у датумима које је он правило у својој историји.

Свестан да су многе данашње недаће, па и ово беспуће национално, дошли заборављањем тих вредности и кобном деморализацијом јавног живота, српски народ пре свих разговора о реформама, данас поставља на дневни ред сабирање националних снага – остварење уједињене солидарности националне и моралне, из

које једино могу доћи мерила о ономе што треба чинити.”

Овако хируршки прецизну, готово брутално искрену и отрежњујућу анализу српског друштва у времену пред почетак Другог светског рата могао је да изложи само искрени српски патриота, који је добро разумео танану емотивно-интелектуалну суптилност својих сународника и који је предано промишљао над судбином своје нације, опхрване многобројним проблемима. Оно, међутим, што представља највећи пораз српског народа данас лежи управо у чињеници да се ова Гролова опажања, на нашу велику жалост, с незнатним изменама, могу применити и приликом осликавања садашњег стања Срба.

Грол се одлучно противио посебном положају Македоније, пошто је моравско-вардарску долину сматрао кичмом Југославије, а то уверење била је последица еволуције његових погледа на реалност српско-хрватских односа током времена, као и сагледавања стратешких интереса српског народа у међуратном периоду. Слично је реаговао и приликом постављања питања посебног положаја Војводине, око чега је водио живу полемику са Светозаром Прибићевићем. С тим у складу, после 1945. тешко је поднео федерални положај Македоније и Црне Горе, као и формирање посебне црногорске нације, јер је био свестан свих погубних последица тих потеза комунистичких власти по српску нацију.

Истичући људскост, моралност, интелигенцију, промишљеност, самоконтролу и осећај личне одговорности као узоре којима је целог живота тежио, Грол је поставио високе узусе генерацијама политичара које су следиле, а који су, нажалост, данас готово недостижни, бар ако је судити по свим политичким делатницима који су последњих деценија на политичкој сцени.

Читајући његове разноврсне забелешке, преписку, дневничке записе, полемич-

ке текстове и критичке анализе изложене у овој монографији, понекад сурове и огољене, али у сваком случају крајње искрене, читалац ће тешко успевати да одоли ненаметљивом али заводљивом шарму који зрачи из његове личности. Стиче се утисак да је тај шарм инспиративно утицао и на писца ове монографије. Иако у историографским круговима ужива статус писца негованог језика и стила, чини се да је колегиница Радојевић књигом о Милану Гролу отишла и корак даље претварајући свој научноистраживачки рад, с мноштвом нових, значајних, али не увек и лако пријемчивих података, у занимљиво, питко и лако читљиво штиво, на моменте чак с драмским и књижевним елементима. Да оствари поменуто, слутимо да јој је од помоћи био и срећан стицај околности, који је Милана Грола спојио с његовим биографом и тумачем. Упркос чињеници да их дели готово цео век, Грол је својим животним ставовима, погледима на друштвену стварност, као и разоружавајућим поштењем и скромношћу задобио симпатије аутора ове монографије, тако да је она с лакоћом „уронила” у бурно време у којем је Грол живео и стварао, успела да га схвати, сагледа, разуме и изложи разлоге који су тог великана српске и југословенске друштвено-политичке сцене водили путем којим је неминовно ишао, са свим дугорочним фаталним последицама, и то како по њега самог тако и по народ и државу из које је потекао, и коју је дуже и представљао.

На релативно малом простору проф. Мира Радојевић успела је да објасни и прикаже не само занимљиву већ и значајну, али и веома сложену личност Милана Грола, те да га умешно уклопи у просторни и временски оквир у којем је деловао. Њени закључци су не само логични већ и уверљиви. Стога се, без сумње, може закључити да је реч о значајном доприносу нашој новијој историји.

Петар Крстић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

ВЛАДАН С. ГАВРИЛОВИЋ (Нови Сад, 1970). Ванредни професор на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Е-адреса: gavr1@yahoo.com

Дипломирао (1995), магистрирао (2000) и докторирао (2003) тезом „Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија: 1790–1792” на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Био је доцент (2004–2009) а затим је изабран за ванредног професора (2009) у области Историја модерног доба на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Члан је Одбора Одељења за друштвене науке Матице српске. Био је руководилац Међународног пројекта „Српско-словачке везе кроз историју (2009–2011). Руководилац је Републичког пројекта „Војвођански простор у контексту европске историје (2011–2014)”. Област научног истраживања: Национална историја од 16. до 19. века; Срби у Хабзбуршкој монархији; Карловачка митрополија; помоћне историјске науке. Аутор је више од 80 библиографских јединица у међународним и домаћим часописима.

Важнија дела: *Срби у траговима Срема 1790–1849*, Нови Сад 1995; *Дипломатички сџиски код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001; *Земљишна књига села Војањ (1758–1840)*, Сремска Митровица 2004; *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005; *Библиографија радова академика Славка Гавриловића*, Београд 2006; *Знаменишта докумената за историју српског народа (1538–1918)*, Нови Сад 2007 (коаутор са Д. Микавицом и Г. Васином); *Земљишна књига села Марадик (1758–1810)*, Сремска Митровица 2009; *Племство код Срба у Јужној Угарској у XVII и XVIII веку*, Сремска Митровица 2012.

ЈЕЛЕНА ИЛИЋ (1981). Истраживач сарадник Историјског института Београд. Е-адреса: jelena.ilic@iib.ac.rs

Студије историје завршила на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2005. године [дипломски рад „Руднички дистрикт Краљевине Србије под аустријском влашћу (1718–1739)”. На истом факултету је магистрирала 2008. године на тему „Земун (1739–1787)”. Одбранила 2014. докторску тезу „Банатска војна крајина у другој половини 18. века”. У Историјском институту ради од 2007. године. Област истраживања: српска историја 16–18. века, посебно друштвени, привредни и урбанизацијски развој, историјска демографија, свакодневни живот. Објављивала у стручној периодици: *Историјски часопис*, *Мешовита траја*

(*Miscellanea*), *Српске студије* итд. Сарадник је на капиталном издању *Српски биографски речник*.

ИВАНА КОМАТИНА (1984). Истраживач сарадник Историјског института Београд. Е-адреса: ivana.komatina@iib.ac.rs

Студије историје завршила на Филозофском факултету Универзитета у Београду (2009, „Политичке и верске прилике у српским земљама крајем XII и почетком XIII века”), на којем је и докторирала (2013, „Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века”). У Историјском институту ради од 2014. године. Област научног интересовања: историја српског народа у средњем веку, посебно време успона и делатности првих Немањића, питања црквене организације у српским земљама, као и критичко издавање извора. Објављује радове у стручној периодици *Стари српски архив* и *Грађа о прошлости Босне*. Учествује као сарадник у писању биографија за *Српски биографски речник* Матице српске.

ОГЊЕН КРЕШИЋ (Београд, 1985). Истраживач-сарадник Балканолошког института САНУ.

Дипломирао 2009. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду са темом „Барон де Тот – Минхаузенев узор као модернизатор османске војске“. На истом факултету завршио мастер студије (2010, „Организација османске власти у јужној Угарској 1521–1552“). Област научног интересовања: историја Османског царства у XVIII веку; манастир Хиландар у XVIII веку.

НАТАША МИЛИЋЕВИЋ (Ивањица, 1971). Истраживач сарадник Института за новију историју Србије у Београду. Е-адреса: inis@ptt.rs

Дипломирала на Групи за историју Филозофског факултета у Београду 1998. године. Магистрирала на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду 2008. године („Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950”). Запослена у Институту за новију историју Србије као истраживач сарадник од 1998. године. Област интересовања: историја српског друштва после Другог светског рата.

Важнија дела: *Југословенска власт и српско грађанство: 1944–1950*, Београд 2009.

НЕНАД НИНКОВИЋ (Сремска Митровица, 1983). Историчар - мастер, асистент на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Е-адреса: nenadninkovich@yahoo.com

Дипломирао 2007. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Новом Саду („Развој Војне границе у првој половини XIX века”) на којем је и мастерирао 2009. године („Школство у Карловачкој митрополији од 1790. до 1812”). Област научног истраживања: историја Срба у Хабзбуршкој монархији 18. века; историја Карловачке митрополије; историја Војне границе. Члан је сарадник Матице српске

Важнија дела: *Историја Срба у Црној Гори: 1496–1918* (коаутор са Д. Микавицом и Г. Васином), Нови Сад 2013.

ЈЕЛЕНА ПАУНОВИЋ ШТЕРМЕНСКИ (Београд, 1973). Секретара одељења за историју и истраживач сарадник Филозофског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: jpaunovi@f.bg.ac.rs

Дипломирала на Катедри за националну историју новог века на Филозофском факултету у Београду 1999. године на тему „Извештаји британских конзула о Србији у време владе Милана Пироћанца (1880–1883)”. На групи Национална историја Одсека за историју на истом факултету магистрала на тему „Дејвид Урквартово виђење међународног положаја Србије” (2006). Докторска тезу „Филип Христић – дипломата и политичар (1819–1905)” одбранила на Филозофском факултету у Београду (2013). Запослена је на Филозофском факултету у Београду на месту Секретара Одељења за историју и истраживач сарадник на пројекту „Српски народ – интегративни и дезинтегративни процеси”.

Важнија дела: *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд 2007.

РЕЦЕНЗЕНТИ *ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ*
У 2013. ГОДИНИ

- Др Ђорђе Бубало, професор Универзитета, Београд
Др Војин Дабић, професор Универзитета, Београд
Др Александар Животић, научни сарадник Института за новију историју Србије,
Београд
Др Милош Јагодић, професор Универзитета, Београд
Академик Василије Ђ. Крестић, Београд
Др Петар Крестић, научни саветник, Историјски институт, Београд
Др Мира Радојевић, професор Универзитета, Београд
Др Милан Терзић, виши научни сарадник Института за стратегијска истраживања,
Београд
Др Александар Фотић, професор Универзитета, Београд

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Издаје двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 89 (1/2014) 17. јула 2014. године
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Милена Микић Враголић и Мирјана Карановић
Коректор: Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Слађана Новаковић, S&N book, Ср. Каменица
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

Зборник Матице српске за историју – Proceedings in History/ главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29–. – Нови Сад : Матица српска, 1984– (Нови Сад : Сајнос). – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампариа „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410